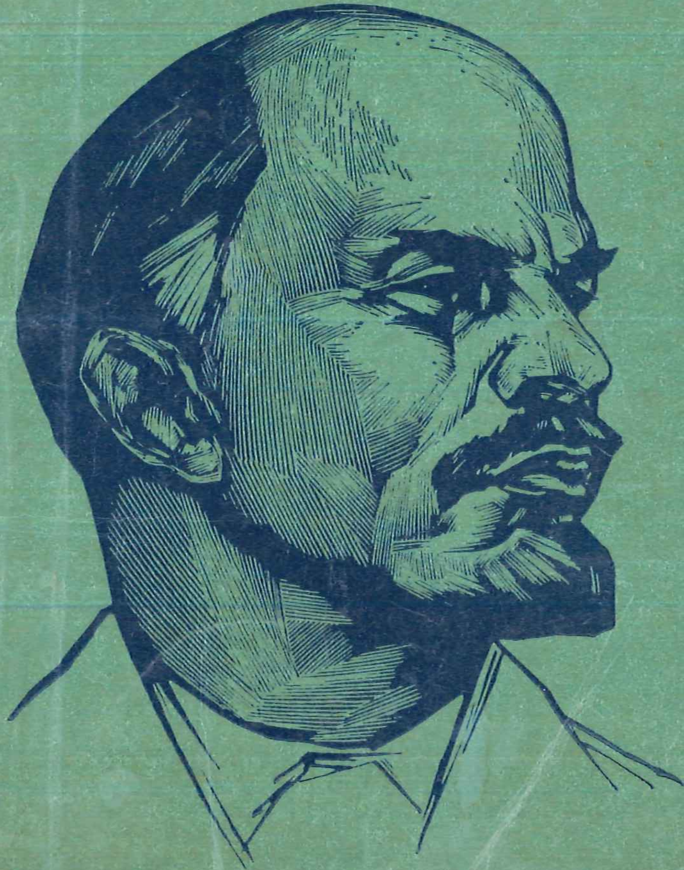
२-००

લેનિન

માર્ક્સવાદના ઐતિહાસિક વિકાસનાં અમુક લક્ષણો

દુનિયાના કામદારો, એક થાઓ!

В. Ульянов (Ленин)

વ્લા. ઇ. લેનિન

માર્ક્સવાદના ઐતિહાસિક વિકાસનાં અમુક લક્ષણો

પ્રગતિ પ્રકાશન
મોસ્કો

અનુવાદ—અતુલ સવાણી

સોવિયેત સંઘમાં મુદ્રિત

Л $\frac{0101020000—709}{014(01)—85}$ 298—86

અનુક્રમણિકા

આ

કરવામાં

ઐતિહાસિક

સિદ્ધાંતો

સુસંગત છે

જે કોઈ

બિલકુલ

અંગ્રેજ

ઉત્તમ

લેનિને

વિરોધીઓ

તથા બદના

માર્ક્સવાદને,

સામ્યવાદી

વધારે મોટા

'કાર્લ

સંસ્થાપકોની

પ્રકાશકો તરફથી

આ સંગ્રહમાં માર્ક્સવાદ વિશે વ્લા. ઇ. લેનિનના લોકગમ્ય લેખો સામેલ કરવામાં આવ્યા છે. તેમાં કાર્લ માર્ક્સના સિદ્ધાંતના સારતત્ત્વનું અને વિવિધ ઐતિહાસિક ગાળાઓમાં તેની ભૂમિકાનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. "માર્ક્સના સિદ્ધાંતો સર્વશક્તિમાન છે કેમ કે તેમાં સત્ય છે. એ સિદ્ધાંતો સર્વાંગી તથા સુસંગત છે, અને માનવીઓને એવો પરિપૂર્ણ વિશ્વ-દૃષ્ટિકોણ પૂરો પાડે છે કે જે કોઈ પણ જાતના વહેમ, પ્રત્યાઘાત, કે મૂડીવાદી જુલમના બચાવ જોડે બિલકુલ મેળ ન ખાય. માનવીએ ઓગણીસમી સદીમાં જર્મન તત્ત્વજ્ઞાન, અંગ્રેજ અર્થશાસ્ત્ર, અને ફ્રેંચ સમાજવાદ દ્વારા પ્રતિનિધિત્વ પામતું જે કંઈ ઉત્તમ સર્જન કર્યું છે તેના તેઓ યથોચિત ઉત્તરાધિકારી છે."

લેનિને નિર્દેશ કર્યો છે કે માર્ક્સવાદે સાધેલી સફળતાઓને લીધે તેના વિરોધીઓ માર્ક્સવાદીઓનો સ્વાંગ સજી લે છે અને માર્ક્સના સિદ્ધાંતોને વિકૃત તથા બદનામ કરે છે. પરંતુ એવી કોશિશો નકામી છે, દરેક નવો ઐતિહાસિક ગાળો માર્ક્સવાદને, આંતરવિરોધો ધરાવતા અને આફતો આણતા મૂડીવાદમાંથી સામ્યવાદી સમાજનો માર્ગ માનવજાતિને બતાવનારા સિદ્ધાંતને, નિરંતર વધારે મોટા વિજયો અપાવે છે.

'કાર્લ માર્ક્સ' અને 'ફ્રેડરિક એંગેલ્સ' નામે લેખોમાં માર્ક્સવાદના સંસ્થાપકોની સંક્ષિપ્ત જીવનકથાઓ આપવામાં આવી છે.

માર્ક્સવાદના ઐતિહાસિક વિકાસનાં અમુક લક્ષણો

એંગેલ્સે પોતાની અને પોતાના વિખ્યાત મિત્રની બાબતમાં કહ્યું છે કે અમારો સિદ્ધાંત મતાગ્રહી સૂત્ર નહિ પણ પ્રવૃત્તિનો માર્ગદર્શક છે. અદ્ભુત સામર્થ્ય અને અર્થવાહકતા ધરાવતું આ પ્રમાણિત વિધાન માર્ક્સવાદના એવા પાસા ઉપર ભાર મૂકે છે કે જેને ઘણી ઘણી વાર ભૂલી જવામાં આવે છે. અને એ પાસાને ભૂલી જઈને આપણે માર્ક્સવાદને એકપક્ષી, વિકૃત, અને ચેતનહીન કશાકમાં પલટાવી નાખીએ છીએ; તેને જીવન માટે જરૂરી લોહી વગરનો કરી દઈએ છીએ; તેના મૂળભૂત સૈદ્ધાંતિક પાયાઓને ખોદી નાખીએ છીએ, એટલે કે દ્વંદ્વવાદને—સર્વ અંગોને આવરી લેતા અને આંતરવિરોધોથી ભરપૂર ઐતિહાસિક વિકાસના સિદ્ધાંતને—કમજોર બનાવી નાખીએ છીએ; ઈતિહાસના પ્રત્યેક નવા વળાંક સાથે બદલી પણ શકે એવાં આપણા યુગનાં ચોક્કસ અમલી કર્તવ્યો સાથે તેના જોડાણને નબળું બનાવી દઈએ છીએ.

ખરેખર, આપણા જમાનામાં, રશિયામાં માર્ક્સવાદના ભાવિમાં રસ ધરાવતા લોકોમાં, આપણને ઘણી વાર એવા લોકો મળે છે કે જે માર્ક્સવાદના બરાબર એ જ પાસાને ભૂલી જતા હોય છે. તેમ છતાં, એક વાત તો સૌનાં મનમાં સાફ હોવી જ જોઈએ કે તાજેતરનાં વર્ષો દરમિયાન રશિયા એવાં ઓચિંતાં પરિવર્તનોમાંથી પસાર થયું છે કે જેણે પરિસ્થિતિને—કાર્યની આવશ્યકતાઓને, અને એટલે તેનાં લક્ષ્યોને, એકદમ સીધી અને તાત્કાલિક રીતે નિર્ધારિત કરતી સામાજિક અને રાજકીય પરિસ્થિતિને—અસાધારણ ઝડપથી અને અસાધારણ જોરથી બદલાવી નાખી છે. વર્ગો વચ્ચેના મૂળભૂત સંબંધમાં પરિવર્તન ન થાય તો, ઈતિહાસનાં વળાંકો સાથે પણ ન બદલાતાં એવાં સામાન્ય અને મૂળભૂત લક્ષ્યો તરફ, અલબત્ત, હું નિર્દેશ નથી કરી રહ્યો. તદ્દન સ્પષ્ટ જ છે કે રૂસી સમાજના વિવિધ વર્ગો વચ્ચેના મૂળભૂત સંબંધની જેમ, રશિયામાં આર્થિક (અને ફક્ત આર્થિક જ નહિ) ઉત્ક્રાંતિનો સામાન્ય પ્રવાહ લગભગ છેલ્લાં છ વર્ષો દરમિયાન નથી જ બદલાયો.

પરંતુ વસ્તુગત સામાજિક અને રાજકીય પરિસ્થિતિ જે રીતે બદલાઈ છે એ જ રીતે તાકીદના તથા સીધા કાર્યનાં લક્ષ્યોમાં પણ, આ સમય દરમિયાન,

એકદમ ગંભીર પરિવર્તનો થયાં છે, અને તેના **પરિણામે**, માર્ક્સવાદ જીવંત સિદ્ધાંત હોવાથી તેનાં **નિરનિરાળાં** પાસાં ચોક્કસ મોખરે **આવવાનાં** જ હતાં.

આ વિચારને સ્પષ્ટ કરવા માટે, વસ્તુગત સામાજિક અને રાજકીય પરિસ્થિતિમાં ગત છ વર્ષો દરમિયાન આવેલા પરિવર્તન ઉપર આપણે એક નજર નાખીએ. આપણને તરત જ ત્રણ ત્રણ વર્ષના બે જુદા જુદા ગાળા દેખાઈ આવે છે: એક ગાળો લગભગ ૧૯૦૭ના ઉનાળામાં પૂરો થાય છે, અને બીજો ૧૯૧૦ના ઉનાળામાં પૂરો થાય છે. પહેલા ત્રણ વર્ષના ગાળાને શુદ્ધ સૈદ્ધાંતિક દૃષ્ટિકોણથી જોવામાં આવે તો તે રશિયાની રાજ્ય પદ્ધતિનાં મૂળભૂત લક્ષણોમાં ઝડપી પરિવર્તનોને કારણે જુદો તરી આવે છે; વળી એ પરિવર્તનોની ગતિ પણ બહુ અસમાન હતી અને બન્ને દિશાઓમાં થતાં દોલન સારી પેઠે વિસ્તૃત હતાં. રૂસી સમાજના **બધા** જ વર્ગોનું **અત્યંત વિવિધ** ક્ષેત્રોમાં કાર્ય (દૂમાની અંદર[1] તેમ જ બહાર પ્રવૃત્તિ, અખબારો, યુનિયનો, સભાઓ, વગેરે), ઈતિહાસમાં જવલ્લે જ જોવા મળે એવું જાહેર અને પ્રભાવક તથા વિશાળ પાયાનું કાર્ય, "ઉપલા માળખા"નાં એ પરિવર્તનોના સામાજિક અને આર્થિક આધારસ્થાને હતું.

એથી ઊલટું, બીજો ત્રિવર્ષીય ગાળો—અહીં પુનરાવર્તન કરીએ કે અમે શુદ્ધ સૈદ્ધાંતિક "સમાજશાસ્ત્રીય" દૃષ્ટિકોણ પૂરતા જ મર્યાદિત રહીએ છીએ—લગભગ ગતિહીન અવસ્થા ગણાય એટલી મંદ ગતિ ધરાવતી ઉત્ક્રાંતિને કારણે જુદો તરી આવે છે. જરા પણ મહત્ત્વ ધરાવતાં હોય એવાં કોઈ પરિવર્તનો રાજ્ય પદ્ધતિમાં નહોતાં આવ્યાં. તેની પહેલાંના ગાળા દરમિયાન જ્યાં અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ વિકસી હતી એવાં મોટા ભાગનાં "ક્ષેત્રો"માં વર્ગો દ્વારા કોઈ જાહેર તથા બહુવિધ પ્રવૃત્તિ ભાગ્યે જ થઈ હતી.

બે ગાળાઓ વચ્ચે એક વાતનું સામ્ય છે કે એ બન્ને ગાળા દરમિયાન રશિયામાં મૂડીવાદી ઉત્ક્રાંતિ થતી રહી. એ આર્થિક ઉત્ક્રાંતિ અને સંખ્યાબંધ સામંતશાહી તથા મધ્યકાલીન સંસ્થાઓની હયાતી વચ્ચેનો આંતરવિરોધ ખતમ નહોતો થયો, હજુ કાયમ હતો, અને અમુક સંસ્થાઓએ આંશિક રીતે મૂડીવાદી લક્ષણ ધારણ કરી લીધું હોવાથી, એ આંતરવિરોધ રૂંધાઈ ન જતાં ઊલટાનો વધારે તીવ્ર બન્યો હતો.

બન્ને ગાળા વચ્ચેનો તફાવત એ છે કે પહેલા ગાળામાં, ઉપર ઉલ્લેખિત ઝડપી અને અસમાન પરિવર્તનો ચોક્કસ રીતે કેવું રૂપ ધારણ કરશે એ સવાલ, મુખ્ય અને ઈતિહાસ-સર્જક સવાલ હતો. રશિયાની ઉત્ક્રાંતિના મૂડીવાદી લક્ષણને લીધે, એ પરિવર્તનોનો અંતરાર્થ નક્કી મૂડીવાદી હોય જ, પરંતુ મૂડીદાર વર્ગના

પણ જુદા જુદા પ્રકારો હોય છે. ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં નરમ ઉદારમતવાદની હિમાયત કરતો મધ્યમ અને મોટો મૂડીદાર વર્ગ, પોતાની વર્ગીય સ્થિતિને કારણે, ઓચિંતાં પરિવર્તનોથી ડરતો હતો અને તેણે કૃષિ વ્યવસ્થામાં તેમ જ રાજકીય "ઉપલા માળખા"માં, બન્નેમાં, પુરાણી સંસ્થાઓના મહત્ત્વના અવશેષોને કાયમ રાખવાની કોશિશ કરી. "માત્ર પોતાના હાથની મહેનત વડે જ" ગુજારો કરતા કિસાનોની જોડે ગૂંથાઈ ગયેલો ગામોનો નિમ્ન-મૂડીદાર વર્ગ **જુદા પ્રકારના** મૂડીવાદી સુધારાઓની, કોઈ પણ મધ્યકાલીન અવશેષો માટે બહુ જ ઓછો અવકાશ રહેવા દે એવા સુધારાઓની, કોશિશ નક્કી કરે જ. રોજી-કામદારો પોતાની આસપાસ શું ચાલી રહ્યું છે તેને સભાન રીતે જેટલા પ્રમાણમાં સમજી શકે એટલા પ્રમાણમાં, તેમને એ બે સ્પષ્ટ વૃત્તિઓ વચ્ચેના ઘર્ષણ તરફ પોતાનું ચોક્કસ વલણ નક્કી ઘડી કાઢવાનું જ હતું. બન્ને વૃત્તિઓ મૂડીવાદી પદ્ધતિના માળખાની અંદર જ સમાયેલી રહી અને એ પદ્ધતિનાં તદ્દન જુદાં રૂપોને, તેના વિકાસના તદ્દન જુદા દરોને, અને તેના પ્રગતિશીલ પ્રભાવની જુદી કક્ષાઓને નિર્ધારિત કરતી રહી.

એ રીતે, પહેલા ગાળાએ આકસ્મિક નહિ પણ અનિવાર્ય રીતે માર્ક્સવાદની એવી સમસ્યાઓને આગળ લાવી દીધી કે જેનો ઉલ્લેખ સામાન્ય રીતે કાર્યનીતિની સમસ્યાઓ તરીકે કરવામાં આવે છે. વિવિધ રંગના વેખી[2] અનુયાયીઓ માને છે તેમ, એ સવાલો સંબંધી વિવાદો અને મતભેદો તો "બુદ્ધિજીવીઓ" વચ્ચેના વિવાદો છે, "અણઘડ સર્વહારા વર્ગને પ્રભાવિત કરવાનો સંઘર્ષ છે", "બુદ્ધિજીવી વર્ગની સર્વહારા વર્ગને અનુકૂળ થવાની ક્રિયાની" અભિવ્યક્તિ છે, વગેરે જેવા અભિપ્રાય કરતાં વધારે ભૂલભરેલું બીજું કંઈ છે જ નહિ. એથી ઊલટું, એ વર્ગ પરિપકવ થઈ ચૂક્યો હતો એટલે જ રશિયાના પૂરા મૂડીવાદી વિકાસની બે જુદી જુદી વૃત્તિઓ વચ્ચેના ઘર્ષણ તરફ ઉદાસીન ન રહી શક્યો, અને એ વર્ગના સિદ્ધાંતકારો એ જુદી જુદી વૃત્તિઓને લાગુ થાય એવાં (સીધી કે આડકતરી રીતે, સીધા કે અવળા પ્રતિબિંબમાં) સૈદ્ધાંતિક નિરૂપણો રજૂ કર્યા વગર રહી શક્યા નહિ.

બીજા ગાળા દરમિયાન રશિયામાં મૂડીવાદી વિકાસની જુદી જુદી વૃત્તિઓ વચ્ચેનું ઘર્ષણ પ્રવર્તિત **નહોતું** કેમ કે "રૂઢિચુસ્તોએ" એ **બન્ને** વૃત્તિઓને કચડી નાખી હતી, પાછળ ધકેલી દીધી હતી, અંદર ઘુસાડી દીધી હતી, અને તત્કાળ પૂરતી રૂંધી નાખી હતી. મધ્યકાલીન રૂઢિચુસ્તોએ મોખરાના સ્થાને કબજો જમાવી દીધો એટલું જ નહિ પરંતુ મૂડીવાદી સમાજના એકદમ બહોળા વિભાગોમાં 'વેખી' દ્વારા પ્રચારિત લાગણીઓ પ્રેરિત કરી, હતાશાની અને ઊલટું વલણ

લેવાની ભાવના પ્રેરિત કરી. પુરાણી સમાજ વ્યવસ્થાને સુધારવાની બે રીતો વચ્ચેની અથડામણ નહિ, પરંતુ કોઈ પણ પ્રકારના સુધારાઓમાં શ્રદ્ધાનો અભાવ, "દીનતા" અને "પશ્ચાત્તાપ"ની ભાવના, સમાજ વિરોધી મતવાદો માટેનો ઉત્સાહ, અગમ્યવાદનો ચાલ, વગેરે ઉપલી સપાટી પર આવી ગયાં.

એકાએક થયેલું એ વિસ્મયકારી પરિવર્તન નહોતું આકસ્મિક કે નહોતું માત્ર "બાહ્ય" દબાણનું પરિણામ. અનેક પેઢીઓ અને સદીઓથી રાજકીય સવાલોથી અળગા અને અજાણ્યા રહેલા વસતિના વિભાગોને પુરોગામી ગાળાએ એટલા ઊંડાણમાં ખળભળાવી દીધા હતા કે "બધાં મૂલ્યોની ફેરમુલવણી" કરવામાં આવે, મૂળભૂત સમસ્યાઓનો નવેસરથી અભ્યાસ કરવામાં આવે, અને રાજકારણના સિદ્ધાંતમાં, તેની પ્રાથમિક બાબતોમાં તથા તેના એકડાબગડામાં, નવો રસ ઉદ્ભવે, એ સ્વાભાવિક અને અનિવાર્ય હતું. લાંબી ઊંઘમાંથી અચાનક જગાવી દેવામાં આવેલા અને અત્યંત મહત્ત્વની સમસ્યાઓને પોતાની સમક્ષ ખડી જોતા કરોડો લોકો, એ સ્તરે લાંબો સમય ન જ રહી શકે. અવકાશ મેળવ્યા વગર અને પ્રારંભિક સવાલો ઉપર પાછા આવ્યા વગર, તેમનું કામ ચાલે એમ નહોતું. અજોડ સમૃદ્ધિ ધરાવતા બોધપાઠોને "પચાવવામાં" તેમને સહાય કરે તથા અતુલ્ય પ્રમાણમાં વધારે બહોળા લોકસમુદાયો માટે ફરી વાર આગળ કૂચ કરવાનું શક્ય બનાવે, પરંતુ આ વેળા વધારે મક્કમતાથી, વધારે જાગ્રત રીતે, વધારે વિશ્વાસપૂર્વક, અને વધારે અડગતાથી આગળ કૂચ કરવાનું શક્ય બનાવે, એવી નવી તાલીમ વગર તેમનું કામ ચાલે તેમ નહોતું.

ઐતિહાસિક વિકાસની દ્વંદ્વાત્મકતા એવી હતી કે પહેલા ગાળામાં દેશની જિંદગીના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં તત્કાળ સુધારાઓ હાંસલ કરવાની બાબત મોખરે હતી. બીજા ગાળામાં અનુભવના ટીકાત્મક પરીક્ષણની, વધારે બહોળા વિભાગો તરફથી તેને અપનાવી લેવાની, એમ કહીએ કે સપાટી નીચેની ધરતીમાં, જુદા જુદા વર્ગોની પછાત હરોળોમાં, તેના પ્રવેશની, બાબત મોખરે હતી.

માર્ક્સવાદ ચેતનહીન મતાગ્રહ નથી, પરિપૂર્ણ, તૈયાર, અવિકારી મતવાદ નથી, પરંતુ પ્રવૃત્તિનો જીવંત માર્ગદર્શક છે, એ ચોક્કસ કારણે માર્ક્સવાદ, સામાજિક જીવનની પરિસ્થિતિમાં એકાએક આવતા વિસ્મયકારી પરિવર્તનનું પ્રતિબિંબ નક્કી પાડે જ. એ પરિવર્તન ગંભીર વિઘટન અને કુસંપમાં, પ્રત્યેક પ્રકારની દુવિધામાં, ટૂંકમાં માર્ક્સવાદની ખૂબ ગંભીર **આંતરિક** કટોકટીમાં, પ્રતિબિંબિત થયું. એ વિઘટનના અડગ પ્રતીકારની તેમ જ માર્ક્સવાદના **મૂળભૂત સિદ્ધાંતોના** રક્ષણ માટે અડગ અને સતત સંઘર્ષની બાબત, વળી પાછી મોખરે આવી ગઈ. તેની પહેલાંના ગાળામાં, પોતાનાં લક્ષ્યોનું નિરૂપણ કરવામાં માર્ક્સવાદ

વગર ચલાવી ન શકે એવા વર્ગોના અત્યંત વ્યાપક વિભાગોએ, માર્ક્સવાદને અત્યંત એકપક્ષી અને વિકૃત રૂપમાં અપનાવ્યો હતો. તેમણે અમુક "સૂત્રો"ને, અને કાર્યનીતિને લગતા અમુક ઉત્તારોને, એ ઉત્તારો મેળવવાની માર્ક્સવાદી કસોટીઓને **સમજ્યા વગર જ**, માત્ર ગોખીને શીખી લીધાં હતાં. સામાજિક જીવનનાં જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં "બધાં મૂલ્યોની ફેરમુલવણી" માર્ક્સવાદના એકદમ અમૂર્ત અને સામાન્ય દાર્શનિક મૂળભૂત સિદ્ધાંતોની "સુધારણા"માં પરિણમી. અનેકવિધ આદર્શવાદી રંગોની મૂડીવાદી ફિલસૂફીનો પ્રભાવ, માર્ક્સવાદીઓમાં ફાટી નીકળેલા માખવાદી[3] રોગચાળામાં વ્યક્ત થયો. સમજ્યા વગર અને વિચાર્યા વગર માત્ર ગોખીને શીખી લીધેલાં "સૂત્રો" દોહરાવવાનું પરિણામ, ખાલીખમ વાતખોરીના બહોળા ફેલાવામાં આવ્યું. ઉઘાડો કે શરમજનક "બહિષ્કારવાદ"[4] અથવા બહિષ્કારવાદને માર્ક્સવાદની "કાનૂની રંગછાયા" તરીકે માન્યતા, જેવાં તદ્દન બિનમાર્ક્સવાદી નિમ્ન-મૂડીવાદી વહેણોમાં તેની અમલી અભિવ્યક્તિ થઈ.

બીજી તરફ, સામયિક 'વેખી'ની ભાવના, મૂડીદાર વર્ગના ખૂબ વ્યાપક વિભાગોમાં છવાઈ ગયેલી વિરક્તિની ભાવના, માર્ક્સવાદી સિદ્ધાંત અને અમલને "નરમાશ તથા કાળજીભર્યાં" વહેણોમાં સીમિત રાખવા ઇચ્છતા વિચારપ્રવાહમાં પણ ઓતપ્રોત થઈ ગઈ હતી. ઉદારમતવાદી ભાવનાથી પૂરેપૂરી ઓતપ્રોત દલીલોને વાઘા પહેરાવવા માટે ઉપયોગમાં લેવાતી "સોપાનતંત્ર", "વર્ચસ્વ", વગેરે વિશેની વાતખોરી જ ફક્ત માર્ક્સવાદમાંથી બચી હતી.

આ લેખનો ઉદ્દેશ એ દલીલોને તપાસવાનો નથી. માર્ક્સવાદ જે કટોકટીમાંથી પસાર થઈ રહ્યો છે તેની ગહનતા વિશે, અને વર્તમાન સમયની સમગ્ર સામાજિક તથા આર્થિક પરિસ્થિતિ સાથેના તેના જોડાણ વિશે, ઉપર જે કંઈ કહેવામાં આવ્યું છે તેને સ્પષ્ટ કરવા માટે, એ દલીલો પ્રત્યેનો નિર્દેશ જ પૂરતો છે. એ કટોકટીએ ઊભા કરેલા સવાલોને અવગણીને આઘા ઠેલી ન શકાય. વાતખોરી દ્વારા એ સવાલોને ઉડાવી દેવાના પ્રયત્નો કરતાં વધારે અનિષ્ટ કે સિદ્ધાંતહીન બીજું કશું ન હોઈ શકે. માર્ક્સવાદના તરેહવાર "સહયાત્રીઓ"માં મૂડીવાદી અસરના ફેલાવાના પરિણામે તદ્દન ઊલટી દિશાઓમાંથી વિકૃત કરી દેવામાં આવતા માર્ક્સવાદના સૈદ્ધાંતિક આધાર અને મૂળભૂત વિધાનોના બચાવ માટે, કટોકટીની બેહદ ગંભીરતાને તથા તેનો સામનો કરવાની આવશ્યકતાને સમજનારા **બધા જ** માર્ક્સવાદીઓની એકતા સાધવાના કાર્ય કરતાં વધારે મહત્ત્વનું કાર્ય બીજું કોઈ નથી.

પહેલા ગાળાએ વ્યાપક વિભાગોને જાગ્રત કરીને સામાજિક જીવનમાં સભાન રીતે ભાગ લેતા કર્યા. એ વિભાગોમાંથી ઘણા તો હવે પહેલી જ વાર માર્ક્સવાદનો

ગંભીર પરિચય મેળવવાનું શરૂ કરી રહ્યા છે. એ બાબતમાં મૂડીવાદી અખબારો અગાઉ કરતાં ખૂબ વધારે ભ્રામક ખ્યાલો ઉપજાવી રહ્યાં છે અને વધારે વ્યાપક રીતે ફેલાવી રહ્યાં છે. એવા સંજોગોમાં માર્ક્સવાદી હરોળોમાં થતું વિઘટન વિશેષ રૂપે ભયજનક બની જાય છે. એટલે વર્તમાન સમયના આ વિઘટનની અનિવાર્યતાનાં કારણોને સમજી લેવાં, અને એ વિઘટનની વિરુદ્ધ સુસંગત સંઘર્ષ ચલાવવા માટે પોતાની હરોળોની એકતા સાધવી, એ માર્ક્સવાદીઓ માટે, શબ્દના અત્યંત સીધા અને ચોક્કસ અર્થમાં, આ જ ઘડીએ ઉઠાવી લેવાનું તાત્કાલિક કાર્ય છે.

૧૯૧૦ના ડિસેંબરની ૨૩મી તારીખે
'ઝ્વેઝદા'ના બીજા અંકમાં પ્રકાશિત

કાર્લ માર્ક્સના સિદ્ધાંતનું ઐતિહાસિક ભવિતવ્ય

માર્ક્સના સિદ્ધાંતમાં મુખ્ય વાત એ છે કે તે સર્વહારા વર્ગની, સમાજવાદી સમાજના નિર્માતા તરીકેની, ઐતિહાસિક ભૂમિકાને સ્પષ્ટ કરે છે. માર્ક્સે એ સિદ્ધાંતનું નિરૂપણ કર્યું ત્યાર બાદ આખી દુનિયામાં ઘટનાઓના ક્રમે તેને પુષ્ટિ આપી છે ખરી?

માર્ક્સે તેને સૌપ્રથમ ૧૮૪૪માં રજૂ કર્યો હતો. ૧૮૪૮માં પ્રકાશિત, માર્ક્સ અને એંગેલ્સે લખેલા, 'કોમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીનું જાહેરનામું'માં એ સિદ્ધાંતનું સર્વાંગપૂર્ણ અને પદ્ધતિસર વિવરણ આપવામાં આવ્યું છે, જે આજ સુધી ઉત્તમ કક્ષાનું સ્થાન ધરાવી રહ્યું છે. ત્યાર પછીનો વિશ્વ ઇતિહાસ સ્પષ્ટ રીતે ત્રણ મુખ્ય ગાળાઓમાં વિભાજિત છે: ૧) ૧૮૪૮ની ક્રાંતિથી પૅરિસ કોમ્યુન (૧૮૭૧) સુધી; ૨) પૅરિસ કોમ્યુનથી રૂસી ક્રાંતિ (૧૯૦૫) સુધી; ૩) રૂસી ક્રાંતિ પછી.

હવે આપણે જોઈએ કે એ પ્રત્યેક ગાળામાં માર્ક્સના સિદ્ધાંતની સ્થિતિ કેવી રહી છે.

૧

પ્રથમ ગાળાના આરંભમાં માર્ક્સનો સિદ્ધાંત કોઈ પણ રીતે વર્ચસ્વી સ્થાને નહોતો જ. તે સમાજવાદનાં બહોળી સંખ્યાનાં રૂપો અથવા વહેણોમાંના એક જેવો જ હતો. સમાજવાદનાં મુખ્ય વર્ચસ્વી રૂપો મોટે ભાગે આપણા નરોદવાદને[5] મળતાં હતાં: ઐતિહાસિક આંદોલનના ભૌતિકવાદી આધારના જ્ઞાનનો અભાવ, મૂડીવાદી સમાજમાં પ્રત્યેક વર્ગની ભૂમિકા તથા અગત્યને અલગ તારવવાની અશક્તિ, લોકશાહીવાદી સુધારાઓના મૂડીવાદી સ્વરૂપ ઉપર "જનતા", "ન્યાય", અને "અધિકાર" વિશે સમાજવાદી જેવાં દેખાતાં વાક્યોનો પડદો, વગેરે વગેરે.

માર્ક્સ **પૂર્વેના** સમાજવાદનાં એ બધાં કોલાહલિયાં, પચરંગી, અને દંભી રૂપોની ઉપર ૧૮૪૮ની ક્રાંતિએ ઘાતક ફટકો લગાવ્યો. ક્રાંતિએ બધા દેશોમાં સમાજના વિવિધ વર્ગોને **સક્રિય હાલતમાં** પ્રકાશમાં આણ્યા. ૧૮૪૮ના જૂનમાં પૅરિસમાં પ્રજાસત્તાકપંથી મૂડીદાર વર્ગે કામદારોની ઉપર કરેલા ગોળીબારથી

આખરે જાહેર થઈ ગયું કે **એકમાત્ર** સર્વહારા વર્ગ સમાજવાદી રૂપલક્ષણો ધરાવે છે. ઉદારમતવાદી મૂડીદાર વર્ગને કોઈ પણ પ્રકારના પ્રત્યાઘાતની જેટલી દહેશત લાગતી તેના કરતાં સો ગણી દહેશત સર્વહારા વર્ગની સ્વતંત્રતાની લાગતી. બાયલા ઉદારમતવાદીઓ પ્રત્યાઘાતના પગમાં નાકલીટી તાણતા. સામંતશાહીના અવશેષોની નાબૂદીથી કિસાનપ્રજા સંતોષ પામી હતી તથા વ્યવસ્થાના સમર્થકો જોડે મળી ગઈ હતી, અને ફક્ત ક્યારેક ક્યારેક જ **કામદારોના લોકશાહીવાદ અને મૂડીવાદી ઉદારમતવાદની** વચ્ચે ડગુમગુ થતી હતી. **બિનવર્ગીય** સમાજવાદ અને **બિનવર્ગીય** રાજકારણના બધા જ સિદ્ધાંતો નર્યો બકવાદ સાબિત થઈ ગયા.

મૂડીવાદી પરિવર્તનોના એ વિકાસને પૅરિસ કોમ્યુને (૧૮૭૧) પરિપૂર્ણ કર્યો; પ્રજાસત્તાકનું દૃઢીકરણ, અર્થાત્ જેમાં વર્ગીય સંબંધો એકદમ ઉઘાડા દેખાઈ આવે છે એવા રૂપમાં રાજકીય સંઘટનાનું દૃઢીકરણ, એકમાત્ર સર્વહારા વર્ગની વીરતાને જ આભારી હતું.

બીજા બધા યુરોપિયન દેશોમાં વધારે ગૂંચવાયેલી અને ઓછી વિકસિત પરિસ્થિતિ પણ એવા જ પરિણામની દિશામાં આગળ વધી, અર્થાત્ ચોક્કસ રૂપ ધરાવતા મૂડીવાદી સમાજની દિશામાં આગળ વધી. પ્રથમ ગાળાના (૧૮૪૮-૭૧) અંત સુધીમાં, ઝંઝાવાતો અને ક્રાંતિઓના ગાળાના અંત સુધીમાં, માર્ક્સ પૂર્વેનો સમાજવાદ **નિર્જીવ થઈ ગયો હતો**. સ્વતંત્ર **સર્વહારા વર્ગીય** પાર્ટીઓ અસ્તિત્વમાં આવી ગઈ હતી: પ્રથમ ઈન્ટરનેશનલ (૧૮૬૪-૭૨) અને જર્મન સામાજિક-લોકશાહીવાદી પાર્ટી.

૨

બીજો ગાળો (૧૮૭૨-૧૯૦૪) "શાંતિમય" લક્ષણને કારણે, ક્રાંતિઓના અભાવને કારણે, પ્રથમ ગાળાથી નિરાળો હતો. પશ્ચિમમાં મૂડીવાદી ક્રાંતિઓ પૂરી થઈ ગઈ હતી. પૂર્વ એ ક્રાંતિઓ માટે હજુ ખડું નહોતું થયું.

પશ્ચિમ આગામી પરિવર્તનોના યુગની "શાંતિમય" તૈયારીઓના તબક્કામાં દાખલ થયું. દરેક ઠેકાણે મૂળભૂત સર્વહારા વર્ગીય સમાજવાદી પાર્ટીઓની સ્થાપના થઈ, અને એ પાર્ટીઓએ મૂડીવાદી સંસદીય પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરીને પોતાનાં દૈનિક અખબારો, શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ, ટ્રેડ યુનિયનો, અને સહકારી મંડળો સ્થાપવાનું શીખી લીધું. માર્ક્સના સિદ્ધાંતને સંપૂર્ણ વિજય પ્રાપ્ત થયો અને તે **ફેલાવા લાગ્યો**. સર્વહારા વર્ગનાં બળોની વરણી તથા જમાવટના કાર્યમાં, અને આગામી લડાઈઓ માટે સર્વહારા વર્ગની તૈયારીઓમાં, ધીમી પણ એકધારી પ્રગતિ થતી રહી.

ઈતિહાસની દ્વંદ્વાત્મકતા એવી છે કે માર્ક્સવાદના સૈદ્ધાંતિક વિજયથી તેના દુશ્મનોને માર્ક્સવાદી મહોરાં હેઠળ મોં છુપાવવાની ફરજ પડી. અંદરથી સડી ગયેલા ઉદારમતવાદે સમાજવાદી તકવાદના રૂપમાં નવજીવન સાધવાની કોશિશ કરી. મહાન લડાઈઓ માટે બળોને તૈયાર કરવાના સમયનો અર્થ તેમણે એ લડાઈઓને તજી દેવા જેવો ઘટાવ્યો. રોજી-ગુલામીની વિરુદ્ધ લડવા માટે ગુલામોની હાલતમાં સુધારાનો અર્થ તેમણે ગુલામો તરફથી થોડાક દોકડા ખાતર પોતાના આઝાદીના અધિકારના વેચાણ જેવો તારવ્યો. તેમણે બાયલાઓની જેમ "સામાજિક સુમેળ"ના (અર્થાત્ ગુલામમાલિકો જોડે સુમેળના), વર્ગસંઘર્ષનો ત્યાગ કરવાના, વગેરે ઉપદેશો આપ્યા. સંસદના સમાજવાદી સભ્યોમાં, કામદાર વર્ગની ચળવળના વિવિધ અધિકારીઓમાં, અને "સહૃદયી" બુદ્ધિજીવીઓમાં, તેમના ઘણા અનુયાયીઓ હતા.

૩

પરંતુ "સામાજિક સુમેળ" વિશે, અને "લોકશાહી"માં ઝંઝાવાતોની બિનજરૂરિયાત વિશે, તકવાદીઓએ પોતાની પીઠ થાબડવાનું પૂરું કર્યું ન કર્યું એટલામાં તો વિશ્વ-ઝંઝાવાતોનું નવું ઊગમસ્થાન એશિયામાં ખુલ્લું થઈ ગયું. રૂસી ક્રાંતિને પગલે પગલે તુર્કીમાં, ઈરાનમાં, અને ચીનમાં ક્રાંતિઓ[૭] થઈ. એ ઝંઝાવાતોના, અને યુરોપમાં તેના "પડઘાઓ"ના, યુગમાં આપણે અત્યારે જીવી રહ્યા છીએ. જેની વિરુદ્ધ જુદા જુદા "સભ્ય" જરખડાં હાલ પોતાના દાંતને ધાર કાઢી રહ્યાં છે એ મહાન ચીની પ્રજાસત્તાકનું ભાવિ ભલે ગમે તેવું ઘડાય, પરંતુ આ પૃથ્વી ઉપર એવી કોઈ તાકાત નથી કે જે એશિયામાં પુરાણી ખેતગુલામીની ફરી સ્થાપના કરી શકે, અથવા એશિયાઈ કે અર્ધ-એશિયાઈ દેશોમાં લોકસમુદાયોના વીરતાભર્યા લોકશાહીવાદને નાબૂદ કરી શકે.

વ્યાપક સંઘર્ષની તૈયારી કરવાની અને તેને વિકસાવવાની પરિસ્થિતિઓ વિશે ગાફેલ અમુક લોકો, યુરોપમાં મૂડીવાદની વિરુદ્ધ નિર્ણાયક સંઘર્ષમાં લાંબા વિલંબોથી, હતાશા અને અરાજકતાવાદની દિશામાં ધકેલાઈ ગયા છે. એ અરાજકતાવાદી હતાશા કેટલી ટૂંકી નજરની અને કેવી બાયલાપણાની છે, તે આપણે હવે જોઈ શકીએ છીએ.

એંશી કરોડની વસતિ ધરાવતું એશિયા એ જ યુરોપિયન આદર્શોને ખાતર સંઘર્ષમાં ખેંચાઈ આવ્યું છે, એ હકીકતથી આપણામાં હતાશા ન ઊપજે, આપણને આશાવાદની પ્રેરણા મળે.

એશિયાઈ ક્રાંતિઓએ આપણને ફરી વાર ઉદારમતવાદીઓની નાકૌવતી

અને નીચતા બતાવી આપી છે, લોકશાહીવાદી જનતાની સ્વતંત્રતાનું વિશેષ મહત્ત્વ બતાવી આપ્યું છે, અને સર્વહારા વર્ગ તથા બધા પ્રકારોના મૂડીદાર વર્ગ વચ્ચેનું સાફ સીમાંકન બતાવી આપ્યું છે. યુરોપ અને એશિયા બન્નેના અનુભવ પછી જે કોઈ માણસ **બિનવર્ગીય** રાજકારણની અને **બિનવર્ગીય** સમાજવાદની વાત કરે તેને તો ઝટ પાંજરામાં પૂરી દઈને, ઑસ્ટ્રેલિયાના કાંગારુની કે એવા જ બીજા કોઈ જનાવરની જોડાજોડ, ચીડિયાખાનામાં ગોઠવી દેવો જોઈએ.

એશિયા પછી યુરોપ પણ સળવળવા લાગ્યું છે, પરંતુ એશિયાની રીતે નહિ. ૧૮૭૨-૧૯૦૪નો "શાંતિમય" ગાળો વીતી ગયો છે અને કદી પાછો આવવાનો નથી. ઊંચું જીવનનિર્વાહ ખર્ચ અને ટ્રસ્ટોની જુલમશાહી આર્થિક સંઘર્ષમાં અભૂતપૂર્વ ઉગ્રતા આણી રહ્યાં છે, અને ઉદારમતવાદ દ્વારા સૌથી વધારે ભ્રષ્ટ કરવામાં આવેલા બ્રિટિશ કામદારોને પણ એ સંઘર્ષે ગતિશીલ કરી દીધા છે. જર્મની જેવા તદ્દન "રૂઢિચુસ્ત" મૂડીવાદી-જાગીરદારી દેશમાં પણ આપણને રાજકીય કટોકટીના ભણકારા સાંભળવા મળે છે. શસ્ત્રોની ઘેલછાભરી જમાવટ અને સામ્રાજ્યવાદની નીતિ આધુનિક યુરોપને એવા "સામાજિક સુમેળ"માં પલટાવી રહી છે કે જે સ્ફોટક દારૂના પીપને વધારે મળતી આવે છે. દરમિયાનમાં, બધી મૂડીવાદી પાર્ટીઓમાં સડાની, અને સર્વહારા વર્ગના વિકાસની, ક્રિયા એકધારી જોર પકડી રહી છે.

માર્ક્સવાદની રજૂઆત પછી વિશ્વ ઈતિહાસના ત્રણ મહાન ગાળાઓમાંથી દરેકમાં માર્ક્સવાદને નવી પુષ્ટિઓ અને નવી ફતેહો હાંસલ થઈ છે. પરંતુ સર્વહારા વર્ગનો સિદ્ધાંત અંકિત કરતા માર્ક્સવાદને ઈતિહાસના આગામી ગાળામાં એથીયે વધારે મહાન વિજયો મળવાના છે.

૧૯૧૩ના માર્ચની પહેલી તારીખે
'પ્રાવદા'ના પાંચમા અંકમાં પ્રકાશિત

માર્ક્સવાદનાં ત્રણ ઊગમસ્થાનો અને ત્રણ ઘટકો

આખી સભ્ય દુનિયામાં સમગ્ર મૂડીવાદી વિજ્ઞાન (શાસનમાન્ય અને મુક્ત, બન્ને) માર્ક્સવાદને એક પ્રકારનો "અનિષ્ટ સંપ્રદાય" ગણે છે અને તેની તરફ ભયંકર દુશ્મનાવટ તથા ધિક્કાર ધરાવે છે. અને એ સિવાય બીજા કોઈ જાતના વલણની આશા રાખી પણ ન શકાય કેમ કે વર્ગસંઘર્ષ ઉપર આધારિત સમાજમાં "બિનપક્ષપાતી" સામાજિક વિજ્ઞાન હોઈ શકે જ નહિ. સમગ્ર શાસનમાન્ય તેમ જ મુક્ત વિજ્ઞાન એક યા બીજી રીતે રોજી-ગુલામીનો બચાવ કરે છે, જ્યારે માર્ક્સવાદે ગુલામીની વિરુદ્ધ કટ્ટર જંગની ઘોષણા કરી છે. રોજી-ગુલામી ધરાવતા સમાજમાં વિજ્ઞાન બિનપક્ષપાતી હોય એવી આશા રાખવામાં તો મૂડીના નફા ઘટાડીને કામદારોનું વેતન વધારવાના સવાલ વિશે કારખાનદારો પાસેથી બિનપક્ષપાતી વલણની આશા રાખવા જેવી જ નરી મૂર્ખાઈ છે.

પરંતુ વાત એટલી જ નથી. તત્ત્વજ્ઞાનનો ઈતિહાસ અને સામાજિક વિજ્ઞાનોનો ઈતિહાસ એકદમ સાફ બતાવે છે કે માર્ક્સવાદમાં એવા અર્થમાં "સંપ્રદાયવાદ" જોડે સામ્ય ધરાવતું કશું જ નથી કે તે સંકુચિત જડ મતવાદ હોય, વિશ્વ સભ્યતાના વિકાસના ધોરી માર્ગથી અળગો દૂર ઉદ્‌ભવ પામેલો મતવાદ હોય. એથી ઊલટું, માર્ક્સની પ્રતિભા ચોક્કસ એ વાતમાં જ વ્યક્ત થઈ છે કે અગાઉ માનવજાતિના પ્રખર ચિંતકોએ ઉઠાવેલા સવાલોના જવાબો તેમણે રજૂ કર્યા છે. તેમના સિદ્ધાંતોનો ઉદ્‌ભવ તત્ત્વજ્ઞાન, રાજકીય અર્થશાસ્ત્ર, અને સમાજવાદના સૌથી મહાન પ્રતિનિધિઓના સિદ્ધાંતોના પ્રત્યક્ષ અને અવિરત સાતત્ય તરીકે થયો હતો.

માર્ક્સના સિદ્ધાંતો સર્વશક્તિમાન છે કેમ કે તેમાં સત્ય છે. એ સિદ્ધાંતો સર્વાંગી તથા સુસંગત છે, અને માનવીઓને એવો પરિપૂર્ણ વિશ્વ દૃષ્ટિકોણ પૂરો પાડે છે કે જે કોઈ પણ જાતના વહેમ, પ્રત્યાઘાત, અથવા મૂડીવાદી જુલમના બચાવ જોડે બિલકુલ મેળ ન ખાય. માનવીએ ઓગણીસમી સદીમાં જર્મન તત્ત્વજ્ઞાન, અંગ્રેજ રાજકીય અર્થશાસ્ત્ર, અને ફ્રેંચ સમાજવાદ થકી પ્રતિનિધિત્વ પામતું જે કંઈ ઉત્તમ સર્જન કર્યું છે તેના તેઓ યથોચિત ઉત્તરાધિકારી છે.

અમે માર્ક્સવાદનાં ત્રણ ઊગમસ્થાનોની, જે તેનાં ઘટકો પણ છે, સંક્ષિપ્ત રૂપરેખા દોરીશું.

૧

માર્ક્સવાદની ફિલસૂફી ભૌતિકવાદ છે. યુરોપના સમગ્ર આધુનિક ઈતિહાસ દરમિયાન, અને જ્યાં ખાસ કરીને અઢારમી સદીના અંતમાં દરેક જાતના મધ્યકાલીન ગંદવાડની વિરુદ્ધ, પ્રથાઓમાં તથા વિચારોમાં ખેતગુલામીની વિરુદ્ધ, મક્કમ સંઘર્ષ ચલાવવામાં આવ્યો હતો એ ફ્રાંસ દેશમાં, ભૌતિકવાદ એકમાત્ર સુસંગત ફિલસૂફી તરીકે, પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનના બધા જ સિદ્ધાંતોને વફાદાર અને વહેમ, ધાર્મિક દંભ, વગેરેની દુશ્મન ફિલસૂફી તરીકે, પુરવાર થઈ ગયો છે. એટલે, લોકશાહીના દુશ્મનોએ ભૌતિકવાદનું "ખંડન" કરવામાં, તેના પાયા ખોદવામાં અને તેને બદનામ કરવામાં, હંમેશાં પૂરી જહેમતો લગાવી છે, અને દાર્શનિક આદર્શવાદનાં વિવિધ રૂપોની હિમાયત કરી છે, જેમાં હંમેશાં એક યા બીજી રીતે ધર્મનો બચાવ કે રક્ષણ જ હોય છે.

માર્ક્સ અને એંગેલ્સે દાર્શનિક ભૌતિકવાદનો એકદમ મક્કમ બચાવ કર્યો અને ફરીફરીને સમજાવ્યું કે એ આધારથી અળગા દરેક વિચલનમાં કેવી ગંભીર ભૂલ થાય છે. તેમના વિચારોનું એકદમ સાફ અને સંપૂર્ણ નિરૂપણ એંગેલ્સની કૃતિઓ 'લુડવિગ ફાયરબાખ' અને 'ડ્યૂરિંગ-ખંડન'માં થયું છે. એ કૃતિઓ 'કોમ્યુનિસ્ટ જાહેરનામું'ની જેમ જ પ્રત્યેક વર્ગજાગૃત કામદાર માટે સદા આવશ્યક પુસ્તકો છે.

પરંતુ માર્ક્સ અઢારમી સદીના ભૌતિકવાદ પાસે થંભી ન ગયા, તેમણે ફિલસૂફીને ઉચ્ચતર કક્ષાએ વિકસાવી. જર્મન ક્લાસિકલ તત્ત્વજ્ઞાનની સિદ્ધિઓ વડે, અને ખાસ તો ફાયરબાખના ભૌતિકવાદ સુધી આગવી રીતે દોરી જનારી હેગેલની પદ્ધતિની સિદ્ધિઓ વડે, તેમણે ફિલસૂફીને સમૃદ્ધ કરી. મુખ્ય સિદ્ધિ દ્વંદ્વવાદની હતી, અર્થાત્ વિકાસના એકદમ પરિપૂર્ણ, ગહન, તથા વધારેમાં વધારે સર્વાંગી સિદ્ધાંતની હતી, માનવીય જ્ઞાનની સાપેક્ષતાના એવા સિદ્ધાંતની હતી કે જે આપણને સદા વિકસતા રહેતા ભૌતિક તત્ત્વનું પ્રતિબિંબ પૂરું પાડે છે. જરીપુરાણા અને સડી ગયેલા આદર્શવાદમાં વારંવાર "નવેસરથી" પહોંચી જતા મૂડીવાદી ફિલસૂફોના ઉપદેશો છતાં, પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનની નવીનતમ શોધોએ— રેડિયમ, વીજાણુ, તત્ત્વોનું રૂપાંતર—માર્ક્સના દ્વંદ્વાત્મક ભૌતિકવાદને અદ્ભુત પુષ્ટિ આપી છે.

માર્ક્સે દાર્શનિક ભૌતિકવાદને પૂર્ણ રૂપે ગહન બનાવ્યો તથા વિકસાવ્યો, અને પ્રકૃતિની અનુભૂતિને, માનવ સમાજની અનુભૂતિ પોતાની અંદર સમાવી લેવા જેટલી વિસ્તારી. તેમનો ઐતિહાસિક ભૌતિકવાદ વૈજ્ઞાનિક ચિંતનમાં મોટી

સિદ્ધિરૂપ હતો. ઈતિહાસ અને રાજકારણ વિશેના વિચારોમાં પહેલાં જે અંધાધૂંધી અને સ્વેચ્છાચારની બોલબાલા હતી તેના સ્થાને સચોટ રીતે પરિપૂર્ણ અને સુસંગત વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતની સ્થાપના કરવામાં આવી. એ સિદ્ધાંત બતાવે છે કે ઉત્પાદક શક્તિઓની વૃદ્ધિના પરિણામે સામાજિક જીવનની એક પદ્ધતિમાંથી બીજી ઉચ્ચતર પદ્ધતિ કેવી રીતે વિકસે છે—દાખલા તરીકે, સામંતશાહીમાંથી મૂડીવાદનો ઉદય કેવી રીતે થાય છે.

માનવીનું જ્ઞાન મનુષ્યથી સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ધરાવતી પ્રકૃતિને (અર્થાત્ વિકસતા ભૌતિક તત્ત્વને) જેવી રીતે પ્રતિબિંબિત કરે છે એવી જ રીતે માનવીનું **સામાજિક જ્ઞાન** (અર્થાત્ તેના વિવિધ વિચારો અને સિદ્ધાંતો—દાર્શનિક, ધાર્મિક, રાજકીય, ઈત્યાદિ) સમાજની **આર્થિક પદ્ધતિને** પ્રતિબિંબિત કરે છે. રાજકીય સંસ્થાઓ આર્થિક પાયાઓ ઉપર બનેલી ઉપલી રચનાઓ હોય છે. દાખલા તરીકે આપણે જોઈએ છીએ કે આધુનિક યુરોપિયન રાજ્યોનાં વિવિધ રાજકીય રૂપો સર્વહારા વર્ગની ઉપર મૂડીદાર વર્ગના વર્ચસ્વને અધિક મજબૂત બનાવે છે.

માર્ક્સની ફિલસૂફીમાં દાર્શનિક ભૌતિકવાદનું પરિપૂર્ણ નિર્મળ રૂપ અંકિત છે. તેણે માનવજાતિને અને વિશેષ રૂપે કામદાર વર્ગને જ્ઞાનનાં જોરદાર સાધનો બક્ષ્યાં છે.

૨

રાજકીય ઉપલી રચના જેની ઉપર ખડી થાય છે એ પાયો આર્થિક પદ્ધતિનો હોય છે, એટલું પારખી લીધા પછી માર્ક્સે પૂરું ધ્યાન આર્થિક પદ્ધતિના અભ્યાસમાં લગાવ્યું. માર્ક્સની મુખ્ય કૃતિ 'મૂડી'માં આધુનિક, અર્થાત્ મૂડીવાદી, સમાજની આર્થિક પદ્ધતિનું પરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું છે.

માર્ક્સની પહેલાંનું ક્લાસિકલ રાજકીય અર્થશાસ્ત્ર સૌથી વધારે વિકસિત મૂડીવાદી દેશ ઇંગ્લૅંડમાં ઉદય પામ્યું. એડમ સ્મીથ અને ડેવિડ રિકાર્ડોએ આર્થિક પદ્ધતિનાં પરીક્ષણો કરીને **મૂલ્યના શ્રમ સિદ્ધાંતના** પાયા નાખ્યા. માર્ક્સે તેમના કાર્યને આગળ ચલાવ્યું, એ સિદ્ધાંતની સાબિતી પૂરી પાડી અને તેને સુસંગત રીતે વિકસાવ્યો. તેમણે બતાવી આપ્યું કે દરેક પણ્યનું* મૂલ્ય, તેના ઉત્પાદનમાં સામાજિક રીતે આવશ્યક શ્રમસમય કેટલો વપરાયો છે તેના આધારે, નિર્ધારિત થાય છે.

---

*વેચવાની વસ્તુ—સં.

મૂડીવાદી અર્થશાસ્ત્રીઓએ જ્યાં ચીજો વચ્ચેનો સંબંધ (એક પણ્યનો બીજા પણ્ય સાથે વિનિમય) જોયો ત્યાં માર્ક્સે લોકો વચ્ચેનો સંબંધ જોયો. પણ્યોનો વિનિમય વ્યક્તિગત ઉત્પાદકોના જોડાણને બજાર મારફત વ્યક્ત કરે છે. નાણું એવું અર્થસૂચન કરે છે કે એ જોડાણ વધારે ને વધારે ઘનિષ્ઠ બનતું જાય છે અને વ્યક્તિગત ઉત્પાદકોના પૂરેપૂરા આર્થિક જીવનને એક સમગ્રતામાં સાંકળી લે છે. મૂડી એ જોડાણના અધિક વિકાસનું અર્થસૂચન કરે છે: માનવીની શ્રમશક્તિ પણ્ય બની જાય છે. રોજી-કામદાર પોતાની શ્રમશક્તિ જમીનના, કારખાનાંના, અને શ્રમનાં સાધનોના માલિકને વેચે છે. કામદાર કામદિનનો એક ભાગ પોતાની અને પોતાના પરિવારની આજીવિકાના ખર્ચ માટેના કામમાં ગાળે છે (રોજી), અને બાકીના ભાગ દરમિયાન મહેનતાણા વગર કામ કરીને મૂડીદાર માટે **વધારાનું** મૂલ્ય, નફાનો સ્રોત, મૂડીદાર વર્ગની સંપત્તિનો સ્રોત, પેદા કરે છે.

વધારાના મૂલ્યનો સિદ્ધાંત માર્ક્સના આર્થિક સિદ્ધાંતની આધારશિલા છે.

કામદારના શ્રમમાંથી સર્જન પામેલી મૂડી કામદારને કચડી નાખે છે, નાના માલિકોને પાયમાલ કરી નાખે છે, અને બેરોજગાર લોકોનું લશ્કર પેદા કરે છે. મોટા પાયાના ઉત્પાદનનો વિજય ઉદ્યોગમાં તરત જ દેખાય છે, પરંતુ એ જ ઘટનાક્રમ ખેતીમાં પણ જોવા મળે છે, જ્યાં મોટા પાયાની મૂડીવાદી ખેતી વધારે ને વધારે ચડિયાતું સ્થાન ધારણ કરતી જાય છે, યંત્રોના ઉપયોગમાં વધારો થાય છે, નાણાકીય મૂડીની પકડમાં સપડાયેલું કિસાન અર્થતંત્ર પછાત રીતોના બોજા તળે પડતીની દશામાં સરકવા લાગે છે અને બરબાદીની હાલતમાં ધકેલાઈ જાય છે. નાના પાયાના ઉત્પાદનની પડતીની દશા ખેતીમાં વિવિધ રૂપો ધારણ કરે છે, પરંતુ પડતી તો નિર્વિવાદ હકીકત હોય છે.

નાના પાયાના ઉત્પાદનને નષ્ટ કરી નાખીને મૂડી શ્રમની ઉત્પાદકતામાં વૃદ્ધિ કરે છે અને મોટા મૂડીદારોનાં મંડળો માટે ઈજારદારીના સ્થાનનું સર્જન કરે છે. ઉત્પાદન વધારે ને વધારે સામાજિક બની જાય છે—કરોડો અને અબજો કામદારો નિયમિત આર્થિક સંઘટનામાં એકસાથે સંકળાઈ જાય છે—પરંતુ એ સામુદાયિક શ્રમની પેદાશને ગણતર મૂડીદારો હડપ કરી જાય છે. ઉત્પાદનની અંધાધૂંધી, કટોકટીઓ, બજારોની પાછળ ઘેલછાભરી દોટ, અને સાધારણ વસતિના નિર્વાહની બિનસલામતી તીવ્ર રૂપ ધારણ કરે છે.

મૂડી ઉપર કામદારોના અવલંબનમાં વધારો કરીને મૂડીવાદી પદ્ધતિ સંયુક્ત શ્રમની મહાન શક્તિનું સર્જન કરે છે.

માર્ક્સે મૂડીવાદના વિકાસનું પણ્ય અર્થતંત્રના બીજાંકુરથી માંડીને, સાદા

વિનિમયથી માંડીને, સર્વોચ્ચ રૂપ સુધી, મોટા પાયાના ઉત્પાદન સુધી, પગેરું કાઢ્યું છે.

અને જૂના તથા નવા બધા જ મૂડીવાદી દેશોનો અનુભવ વધારે ને વધારે કામદારો સામે એ માર્ક્સવાદી સિદ્ધાંતની સચ્ચાઈ, એક પછી એક વરસ દરમિયાન, જાહેર કરતો રહે છે.

મૂડીવાદ આખી દુનિયામાં વિજયી થયો છે, પરંતુ એ વિજય મૂડીની ઉપર શ્રમના વિજયનું માત્ર પૂર્વલક્ષણ જ છે.

૩

જ્યારે સામંતશાહીને ઉથલાવી પાડવામાં આવી, અને દુનિયામાં "મુક્ત" મૂડીવાદી સમાજે દેખા દીધી, ત્યારે હકીકત તરત સાફ નજરે પડી કે એ આઝાદીનો અર્થ મહેનતકશ જનતાના પીડન અને શોષણની નવી પદ્ધતિનો છે. એ પીડનના પ્રતિબિંબ રૂપે, અને તેના વિરોધમાં, વિવિધ સમાજવાદી સિદ્ધાંતો સત્વર ઉદ્‌ભવ પામ્યા. પરંતુ શરૂઆતનો સમાજવાદ તરંગી સમાજવાદ હતો. તેમાં મૂડીવાદી સમાજની ટીકા કરવામાં આવી, મૂડીવાદી સમાજને વખોડી કાઢવામાં આવ્યો અને તેની ઉપર નફરત વરસાવવામાં આવી, મૂડીવાદી સમાજના વિનાશનાં સ્વપ્નાં સેવવામાં આવ્યાં, બહેતર વ્યવસ્થાની તરંગસૃષ્ટિઓ રજૂ કરવામાં આવી, અને શોષણમાં સમાયેલી અનીતિ ધનવાનોને બતાવવાની કોશિશ કરવામાં આવી.

પરંતુ તરંગી સમાજવાદ સાચા ઉકેલનો નિર્દેશ ન કરી શક્યો. તે મૂડીવાદની રોજી-ગુલામીનું અસલી રૂપ ન સમજાવી શક્યો, મૂડીવાદી વિકાસના નિયમોને ઉઘાડા ન પાડી શક્યો, અને બતાવી ન શક્યો કે કયું સામાજિક પરિબળ નવા સમાજનું સર્જન કરવાની શક્તિ ધરાવે છે.

દરમિયાનમાં, યુરોપમાં દરેક ઠેકાણે અને ખાસ કરીને ફ્રાંસમાં સામંતશાહી તથા ખેતગુલામીના પતનના સંગાથમાં થયેલી ઝંઝાવાતી ક્રાંતિઓએ વધારે ને વધારે સાફ જાહેર કર્યું કે સમગ્ર વિકાસનો આધાર અને પ્રેરક બળ વર્ગોનો સંઘર્ષ છે.

સામંતી વર્ગની સામે રાજકીય આઝાદીનો એક પણ વિજય મરણિયા મુકાબલા વગર હાંસલ નહોતો થયો. એક પણ મૂડીવાદી દેશ એવો નથી કે જેનો વિકાસ મૂડીવાદી સમાજના વિવિધ વર્ગો વચ્ચેના જીવનમરણના સંઘર્ષ વગર ઓછાવત્તા આઝાદ અને લોકશાહીવાદી આધારે થયો હોય.

માર્ક્સની પ્રતિભાની અભિવ્યક્તિ એ વાતમાં છે કે વિશ્વ ઈતિહાસના બોધપાઠને તેમણે જ સૌપ્રથમ સમજી લીધો અને સુસંગત રીતે લાગુ કર્યો. તેમણે કરેલું અર્થઘટન એટલે **વર્ગસંઘર્ષનો સિદ્ધાંત**.

લોકો રાજકારણમાં હંમેશાં કપટના તથા આત્મછળના બેવકૂફ શિકાર બનતા રહ્યા છે, અને સમગ્ર નૈતિક, ધાર્મિક, રાજકીય, તથા સામાજિક વાણીવિલાસ, જાહેરાતો, અને વચનોની પાછળથી કોઈ ને કોઈ વર્ગનાં હિતોને ગોતી કાઢવાનું શીખશે નહિ ત્યાં સુધી હંમેશાં એ રીતે શિકાર બનતા જ રહેશે. દરેક પુરાણી પ્રથાને, પછી તે ભલે ગમે એટલી જંગલી અને સડેલી દેખાતી હોય તોપણ, ચોક્કસ શાસક વર્ગોનાં બળો જ ચાલુ રાખતાં હોય છે, એ વાત સુધારાઓના અને નાનામોટા ફેરફારના સમર્થકો જ્યાં સુધી સમજશે નહિ ત્યાં સુધી પુરાણી વ્યવસ્થાના સંરક્ષકો તેમને નિરંતર બેવકૂફ બનાવતા જ રહેશે. એ વર્ગોના સામનાને ખતમ કરી નાખવાનો માત્ર એક જ રસ્તો છે, અને એ છે આપણી ચોતરફ ફેલાયેલા સમાજમાંથી જ એવાં પરિબળોને શોધી કાઢવાનો કે જે પુરાણાને વાળીઝૂડીને ફગાવી દેવાની તથા નૂતનના સર્જનની શક્તિ બની શકે—તેમને પોતાની સામાજિક સ્થિતિને લીધે એવી શક્તિ બનવું જ પડે, અને પછી એ પરિબળોને સંઘર્ષ માટે જ્ઞાન આપવાનો તથા સંગઠિત કરવાનો.

બધા પીડિત વર્ગો આજ સુધી જે માનસિક ગુલામીમાં સબડતા રહ્યા છે તેમાંથી છુટકારો મેળવવાનો માર્ગ સર્વહારા વર્ગને કેવળ માર્ક્સના દાર્શનિક ભૌતિકવાદે જ બતાવ્યો છે. મૂડીવાદની સામાન્ય પદ્ધતિમાં સર્વહારા વર્ગની ખરી સ્થિતિ માત્ર માર્ક્સના આર્થિક સિદ્ધાંતમાં જ સમજાવવામાં આવી છે.

અમેરિકાથી જાપાન સુધી અને સ્વિડનથી દક્ષિણ આફ્રિકા સુધી આખી દુનિયામાં સર્વહારા વર્ગનાં સ્વતંત્ર સંગઠનો ગુણાકારી વૃદ્ધિ પામી રહ્યાં છે. સર્વહારા વર્ગ પોતાનો વર્ગસંઘર્ષ લડીને જ્ઞાન તથા તાલીમ મેળવતો જાય છે, મૂડીવાદી સમાજના પૂર્વગ્રહોથી છુટકારો મેળવતો જાય છે, નિરંતર પોતાની હરોળોની વધારે ગાઢ એકતા સાધતો જાય છે અને પોતાની સફળતાઓના પ્રમાણને માપતાં શીખતો જાય છે, પોતાનાં દળોને પોલાદી બનાવતો જાય છે અને અદમ્ય રીતે વૃદ્ધિ પામતો જાય છે.

૧૯૧૩ના માર્ચમાં
'પ્રોસ્વેશ્ચેનિયે'ના ત્રીજા અંકમાં
પ્રકાશિત

કાર્લ માર્ક્સ

માર્ક્સવાદના વિવરણ સહિત
તેમના જીવનની સંક્ષિપ્ત રૂપરેખા

આમુખ

હવે અલગ મુદ્રણમાં પ્રગટ થઈ રહેલો કાર્લ માર્ક્સ વિશેનો આ લેખ *Granat Encyclopaedia*[7] માટે ૧૯૧૩માં (મને યાદ છે ત્યાં સુધી) લખાયો હતો. માર્ક્સને લગતા સાહિત્યની, મુખ્યત્વે પરદેશી સાહિત્યની, સારી પેઠે વિગતવાર યાદી લેખની સાથે આપવામાં આવી હતી. એ યાદી આ આવૃત્તિમાં સામેલ નથી કરવામાં આવી. *Encyclopaedia*ના સંપાદકોએ સેન્સરશિપને લગતાં કારણોસર માર્ક્સ સંબંધી લેખનો અંતિમ ભાગ કાઢી નાખ્યો હતો. એ વિભાગમાં તેમની ક્રાંતિકારી કાર્યનીતિની છણાવટ કરવામાં આવી હતી. દુર્ભાગ્યે એ અંતિમ ભાગને ફરી રજૂ કરવાનું શક્ય નથી કારણ કે તેનો ખરડો ક્રેકાવમાં અથવા સ્વીટ્ઝરલૅંડમાં ક્યાંક મારા કાગળોમાં રહી ગયો છે. મને ફક્ત એટલું જ યાદ છે કે લેખના અંતિમ ભાગમાં મેં બીજી બાબતોની સાથે સાથે માર્ક્સના ઍંગેલ્સને સંબોધિત પત્રમાંથી ફકરો ટાંક્યો હતો. ૧૮૫૬ના એપ્રિલની ૧૬મી તારીખના એ પત્રમાં તેમણે લખ્યું હતું: "જર્મનીમાં પૂરી બાબતનો આધાર સર્વહારા વર્ગીય ક્રાંતિને કિસાન યુદ્ધની કોઈ બીજી આવૃત્તિના ટેકાની શક્યતા ઉપર રહેશે. તો સ્થિતિ ઉત્તમ બની રહેશે." હવે સમાજવાદનો પૂરેપૂરો દ્રોહ કરવાની અને મૂડીદાર વર્ગના પક્ષે ભાગી જવાની હાલતમાં સરી પડેલા આપણા મેન્શેવિકો[8] ૧૯૦૫થી એ બાબત સમજવામાં નિષ્ફળ રહ્યા છે.

એન. લેનિન[9]

મોસ્કો, ૧૪ મે, ૧૯૧૮

કાર્લ માર્ક્સનો જન્મ ૧૮૧૮માં નવા કેલેન્ડર મુજબ મે માસની ૫મી તારીખે ટ્રીર નગરમાં (રાઈનિશ પ્રશિયા) થયો હતો. તેમના વકીલ પિતા જાતે યહૂદી હતા, પરંતુ તેમણે ૧૮૨૪માં પ્રોટેસ્ટંટ ધર્મ અંગીકાર કર્યો હતો. પરિવાર સમૃદ્ધ અને સંસ્કારી હતો પરંતુ ક્રાંતિકારી નહોતો. ટ્રીરમાં માધ્યમિક શાળાનો અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી માર્ક્સે પહેલાં બોનમાં અને પછી બર્લિનમાં વિશ્વવિદ્યાલયોમાં શિક્ષણ મેળવ્યું, ત્યાં તેમણે કાયદાનો અભ્યાસ કર્યો, અને ઇતિહાસ તથા તત્ત્વજ્ઞાનનો ખાસ અભ્યાસ કર્યો. ૧૮૪૧માં એપિક્યૂરસની ફિલસૂફી વિશે મહાનિબંધ પેશ કરીને તેમણે વિશ્વવિદ્યાલયનો અભ્યાસક્રમ પૂરો કર્યો. એ વખતે માર્ક્સ હેગેલપંથી આદર્શવાદી વિચારો ધરાવતા હતા, અને બર્લિનમાં હેગેલની ફિલસૂફીમાંથી નિરીશ્વરવાદી અને ક્રાંતિકારી નિષ્કર્ષો તારવવાના પ્રયત્નો કરનારા "ઉદ્દામ હેગેલપંથીઓ"ના (બ્રુનો બાઉએર અને બીજા) વર્તુળ સાથે જોડાયેલા હતા.

અભ્યાસ પૂરો કરીને માર્ક્સ પ્રોફેસર બનવાની આશાએ બોન ગયા. પરંતુ, ૧૮૩૨માં લુડવિગ ફાયરબાખને તેના વિભાગના અધ્યક્ષપદેથી હઠાવી દેનાર, ૧૮૩૬માં તેને વિશ્વવિદ્યાલયમાં પાછા આવવાની છૂટ આપવાનો ઇનકાર કરનાર, અને ૧૮૪૧માં યુવાન પ્રોફેસર બ્રુનો બાઉએરને બોનમાં વ્યાખ્યાનો કરવાની મનાઈ ફરમાવનાર સરકારની પ્રત્યાઘાતી નીતિને કારણે માર્ક્સને વિદ્યાકીય ભવિષ્ય ઘડવાનો વિચાર પડતો મૂકવો પડયો. જર્મનીમાં એ વખતે ઉદ્દામ હેગેલપંથી વિચારો ઝડપી પ્રગતિ કરી રહ્યા હતા. લુડવિગ ફાયરબાખ એ વખતે, અને ખાસ કરીને ૧૮૩૬થી, ઈશ્વરવાદની ટીકા કરવા તથા ભૌતિકવાદ તરફ વળવા લાગ્યો અને ૧૮૪૧માં ભૌતિકવાદી વિચારોએ તેની ફિલસૂફીમાં વર્ચસ્વ પ્રાપ્ત કરી લીધું ('ખ્રિસ્તીધર્મનું સારતત્ત્વ'). ૧૮૪૩માં તેનું 'ભવિષ્યના તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતો' નામે પુસ્તક પ્રગટ થયું. આગળ જતાં ફાયરબાખની એ કૃતિઓ વિશે લખતાં એંગેલ્સે કહ્યું છે: એ પુસ્તકોના "મુક્તિદાયી અનુભવને

તો કોઈ જાતે અનુભવી લીધા પછી જ સમજે." "અમે" (અર્થાત્ માર્ક્સ સહિત ઉદ્દામ હેગેલપંથીઓ) "બધા તરત જ ફાયરબાખપંથીઓ બની ગયા." એ વખતે ઉદ્દામ હેગેલપંથીઓના સંપર્કમાં રહેતા રાઈનલૅંડના કેટલાક ઉદ્દામ મૂડીવાદીઓએ કોલોનમાં 'રાઈનિશે ત્સાઈતુંગ' નામે વિરોધી અખબાર શરૂ કર્યું (પ્રથમ અંક ૧૮૪૨ના જાન્યુઆરીની પહેલી તારીખે પ્રકાશિત થયો). માર્ક્સ તથા બ્રૂનો બાઉએરને મુખ્ય લેખકો તરીકે લખવાનું આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું, અને ૧૮૪૨ના ઑક્ટોબરમાં માર્ક્સ એ અખબારના મુખ્ય તંત્રી બનીને બોનથી કોલોન રહેવા ગયા. માર્ક્સના તંત્રીપદ હેઠળ અખબારનું ક્રાંતિકારી-લોકશાહીવાદી વલણ વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત થતું ગયું. તેના પરિણામે સરકારે અખબારની ઉપર પહેલાં તો બેવડી અને ત્રેવડી સેન્સરશિપ લાદી, અને પછી ૧૮૪૩ના જાન્યુઆરીની પહેલી તારીખે તેને તદ્દન દબાવી દેવાનું નક્કી કર્યું. માર્ક્સને એ તારીખ પહેલાં તંત્રીપદનું રાજીનામું આપવું પડ્યું, પરંતુ તેમનું રાજીનામું અખબારને બચાવી ન શક્યું અને તેનું પ્રકાશન ૧૮૪૩ના માર્ચમાં સ્થગિત થઈ ગયું. એંગેલ્સે નોંધ કરી છે કે 'રાઈનિશે ત્સાઈતુંગ'માં માર્ક્સે લખેલા મુખ્ય લેખોમાં નીચે નિર્દેશિત લેખો (જુઓ પુસ્તકોની યાદી) ઉપરાંત મોઝેલ ખીણમાં અંગૂરની બગીચીઓમાં કામ કરતા કિસાનોની હાલત વિશે એક લેખ હતો. માર્ક્સને પત્રકાર પ્રવૃત્તિથી પ્રતીતિ થઈ ગઈ કે પોતે અર્થશાસ્ત્રથી પૂરી રીતે પરિચિત નથી, એટલે તેમણે ખંતથી તેનો અભ્યાસ શરૂ કરી દીધો.

માર્ક્સનું સગપણ વિદ્યાર્થીજીવન દરમિયાન જ બાલસખી જેની ફોન વેસ્ટફાલેન જોડે થઈ ગયેલું, અને ૧૮૪૩માં ક્રેઈત્સનાખ ખાતે તેમનાં લગ્ન થયાં. તેમની પત્ની પ્રશિયન ઉમરાવ વર્ગના એક પ્રત્યાઘાતી કુટુંબની કન્યા હતી, અને તેનો મોટો ભાઈ ૧૮૫૦થી ૧૮૫૮ સુધીના એકદમ પ્રત્યાઘાતી સમય દરમિયાન પ્રશિયાનો ગૃહપ્રધાન હતો. આર્નોલ્ડ રૂગે (૧૮૦૨-૮૦, ઉદ્દામ હેગેલપંથી; ૧૮૨૫-૩૦ દરમિયાન કારાવાસમાં; ૧૮૪૮ પછી રાજકીય હદપારી, અને ૧૮૬૬-૭૦ પછી બિસ્માર્કવાદી) જોડે મળીને પરદેશમાં એક ક્રાંતિવાદી સામયિક પ્રકાશિત કરવા માટે માર્ક્સ ૧૮૪૩ની શરદમાં પૅરિસ ગયા. 'દોઈત્શ-ફ્રાંત્સોઝિશે યારબ્યૂખેર' નામના એ સામયિકનો ફક્ત એક જ અંક પ્રકાશિત થયો, તેની જર્મનીમાં ગુપ્ત રીતે વહેંચણી કરવાની મુશ્કેલીને લીધે અને રૂગે સાથેના મતભેદને કારણે ત્યાર પછી પ્રકાશન બંધ કરવામાં આવ્યું. એ સામયિકમાં પ્રકાશિત માર્ક્સના લેખોએ બતાવી આપ્યું કે તે ક્રાંતિકારી બની ચૂક્યા હતા અને "અસ્તિત્વ ધરાવતી દરેક વસ્તુની વેધક ટીકા"ની, તથા ખાસ કરીને "હથિયાર દ્વારા ટીકા"ની[10],

તો કોઈ જાતે અનુભવી લીધા પછી જ સમજે." "અમે" (અર્થાત્ માર્ક્સ સહિત ઉદ્દામ હેગેલપંથીઓ) "બધા તરત જ ફાયરબાખપંથીઓ બની ગયા." એ વખતે ઉદ્દામ હેગેલપંથીઓના સંપર્કમાં રહેતા રાઈનલૅંડના કેટલાક ઉદ્દામ મૂડીવાદીઓએ કોલોનમાં 'રાઈનિશે ત્સાઇતુંગ' નામે વિરોધી અખબાર શરૂ કર્યું (પ્રથમ અંક ૧૮૪૨ના જાન્યુઆરીની પહેલી તારીખે પ્રકાશિત થયો). માર્ક્સ તથા બ્રૂનો બાઉએરને મુખ્ય લેખકો તરીકે લખવાનું આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું, અને ૧૮૪૨ના ઑક્ટોબરમાં માર્ક્સ એ અખબારના મુખ્ય તંત્રી બનીને બોનથી કોલોન રહેવા ગયા. માર્ક્સના તંત્રીપદ હેઠળ અખબારનું ક્રાંતિકારી-લોકશાહીવાદી વલણ વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત થતું ગયું. તેના પરિણામે સરકારે અખબારની ઉપર પહેલાં તો બેવડી અને ત્રેવડી સેન્સરશિપ લાદી, અને પછી ૧૮૪૩ના જાન્યુઆરીની પહેલી તારીખે તેને તદ્દન દબાવી દેવાનું નક્કી કર્યું. માર્ક્સને એ તારીખ પહેલાં તંત્રીપદનું રાજીનામું આપવું પડ્યું, પરંતુ તેમનું રાજીનામું અખબારને બચાવી ન શક્યું અને તેનું પ્રકાશન ૧૮૪૩ના માર્ચમાં સ્થગિત થઈ ગયું. એંગેલ્સે નોંધ કરી છે કે 'રાઈનિશે ત્સાઇતુંગ'માં માર્ક્સે લખેલા મુખ્ય લેખોમાં નીચે નિર્દેશિત લેખો (જુઓ પુસ્તકોની યાદી) ઉપરાંત મોઝેલ ખીણમાં અંગૂરની બગીચીઓમાં કામ કરતા કિસાનોની હાલત વિશે એક લેખ હતો. માર્ક્સને પત્રકાર પ્રવૃત્તિથી પ્રતીતિ થઈ ગઈ કે પોતે અર્થશાસ્ત્રથી પૂરી રીતે પરિચિત નથી, એટલે તેમણે ખંતથી તેનો અભ્યાસ શરૂ કરી દીધો.

માર્ક્સનું સગપણ વિદ્યાર્થીજીવન દરમિયાન જ બાલસખી જેની ફોન વેસ્ટફાલેન જોડે થઈ ગયેલું, અને ૧૮૪૩માં ક્રેઈત્સનાખ ખાતે તેમનાં લગ્ન થયાં. તેમની પત્ની પ્રશિયન ઉમરાવ વર્ગના એક પ્રત્યાઘાતી કુટુંબની કન્યા હતી, અને તેનો મોટો ભાઈ ૧૮૫૦થી ૧૮૫૮ સુધીના એકદમ પ્રત્યાઘાતી સમય દરમિયાન પ્રશિયાનો ગૃહપ્રધાન હતો. આર્નોલ્ડ રૂગે (૧૮૦૨-૮૦, ઉદ્દામ હેગેલપંથી; ૧૮૨૫-૩૦ દરમિયાન કારાવાસમાં; ૧૮૪૮ પછી રાજકીય હદપારી, અને ૧૮૬૬-૭૦ પછી બિસ્માર્કવાદી) જોડે મળીને પરદેશમાં એક ક્રાંતિવાદી સામયિક પ્રકાશિત કરવા માટે માર્ક્સ ૧૮૪૩ની શરદમાં પૅરિસ ગયા. 'દોઈત્શ-ફ્રાંત્સોઝિશે યારબ્યૂખેર' નામના એ સામયિકનો ફક્ત એક જ અંક પ્રકાશિત થયો, તેની જર્મનીમાં ગુપ્ત રીતે વહેંચણી કરવાની મુશ્કેલીને લીધે અને રૂગે સાથેના મતભેદને કારણે ત્યાર પછી પ્રકાશન બંધ કરવામાં આવ્યું. એ સામયિકમાં પ્રકાશિત માર્ક્સના લેખોએ બતાવી આપ્યું કે તે ક્રાંતિકારી બની ચૂક્યા હતા અને "અસ્તિત્વ ધરાવતી દરેક વસ્તુની વેધક ટીકા"ની, તથા ખાસ કરીને "હથિયાર દ્વારા ટીકા"ની[10],

હિમાયત કરતા હતા અને આમ જનતાને તેમ જ સર્વહારા વર્ગને હાકલ કરતા હતા.

૧૮૪૪ના સપ્ટેંબરમાં ઍંગેલ્સ થોડા દિવસ માટે પૅરિસ આવ્યા અને ત્યારથી માર્ક્સના નિકટતમ મિત્ર બની ગયા. પૅરિસમાં ક્રાંતિકારીઓના એ વખતના પ્રવૃત્તિમય જીવનમાં (એ વખતે પ્રુધોંનો મત વિશેષ રૂપે મહત્ત્વ ધરાવતો હતો, અને માર્ક્સે ૧૮૪૭માં પોતાની કૃતિ 'તત્ત્વજ્ઞાનની દરિદ્રતા'માં તેના ભુક્કા ઉડાવી દીધા) તેમણે બન્નેએ એકદમ સક્રિય ભાગ લીધો, અને નિમ્ન-મૂડીવાદી સમાજવાદના વિવિધ મતોની વિરુદ્ધ જોશીલો સંઘર્ષ ચલાવીને ક્રાંતિકારી **સર્વહારા વર્ગીય સમાજવાદનો**, અથવા સામ્યવાદનો, સિદ્ધાંત તેમ જ કાર્યનીતિ (માર્ક્સવાદ) ઘડી કાઢ્યાં. એ સમયની, ૧૮૪૪-૪૮ની, માર્ક્સની કૃતિઓ માટે પુસ્તકોની યાદી જુઓ. પ્રશિયન સરકારના દબાણને લીધે માર્ક્સને ભયજનક ક્રાંતિકારી તરીકે ૧૮૪૫માં પૅરિસમાંથી હદપાર કરવામાં આવ્યા. તે બ્રસેલ્સ ગયા. ૧૮૪૭ની વસંતમાં માર્ક્સ અને ઍંગેલ્સ 'કોમ્યુનિસ્ટ લીગ' નામના એક ગુપ્ત પ્રચાર મંડળમાં જોડાયા, લીગની બીજી કૉંગ્રેસમાં (લંડન, નવેંબર, ૧૮૪૭) તેમણે આગળ પડતો ભાગ લીધો અને કૉંગ્રેસના આદેશ અનુસાર પ્રખ્યાત 'કોમ્યુનિસ્ટ જાહેરનામું'ની રચના કરી. તે ૧૮૪૮ના ફેબ્રુઆરીમાં પ્રકાશિત થયું. એ કૃતિમાં પ્રતિભામય તેજસ્વિતા અને સ્પષ્ટતાથી નવા વિશ્વ દૃષ્ટિકોણની, સુસંગત ભૌતિકવાદની, રૂપરેખા દોરવામાં આવી છે, જે સામાજિક જીવનના ક્ષેત્રને, વિકાસના એકદમ સર્વાંગી તથા ગહન સિદ્ધાંતના રૂપમાં દ્વંદ્વવાદને, વર્ગસંઘર્ષના સિદ્ધાંતને, અને નવા સામ્યવાદી સમાજના સર્જક સર્વહારા વર્ગની વિશ્વ-ઐતિહાસિક ક્રાંતિકારી ભૂમિકાને પણ આવરી લે છે.

૧૮૪૮ના ફેબ્રુઆરીની ક્રાંતિ ફાટી નીકળતાં માર્ક્સને બેલ્જિયમમાંથી હદપાર કરવામાં આવ્યા. તે પૅરિસ પાછા ગયા અને ત્યાંથી માર્ચની ક્રાંતિ બાદ જર્મનીમાં કોલોન પહોંચ્યા, જ્યાં ૧૮૪૮ના જૂનની પહેલી તારીખથી ૧૮૪૯ના મેની ૧૯મી તારીખ સુધી 'નોયે રાઈનિશે ત્સાઇતુંગ' પત્ર માર્ક્સના મુખ્ય તંત્રીપદ હેઠળ પ્રકાશિત થતું રહ્યું. નવા સિદ્ધાંતનું ઉત્તમ પ્રતિપાદન જેવી રીતે આગળ જતાં દુનિયાના બધા દેશોનાં સઘળાં સર્વહારા તથા લોકશાહીવાદી આંદોલનોથી થયું છે, એવી જ રીતે એ વખતે પણ ૧૮૪૮-૪૯ની ક્રાંતિકારી ઘટનાઓના ક્રમથી થયું. વિજયી પ્રતિક્રાંતિકારીઓએ પહેલાં તો અદાલતમાં માર્ક્સની વિરુદ્ધ કામ ચલાવ્યું (૧૮૪૯ના ફેબ્રુઆરીની નવમી તારીખે તેમને નિર્દોષ જાહેર કરીને મુક્ત કરવામાં આવ્યા), અને પછી તેમને જર્મનીમાંથી હદપાર કરી દીધા (૧૬ મે, ૧૮૪૯). પહેલાં માર્ક્સ પૅરિસ ગયા, ૧૮૪૯ની ૧૩મી જૂનના

દેખાવ બાદ તેમને ફરી વાર ત્યાંથી હદપાર કરવામાં આવ્યા, પછી લંડન ગયા અને અંત સુધી ત્યાં જ રહ્યા.

માર્ક્સ અને એંગેલ્સ વચ્ચેનો પત્રવ્યવહાર (૧૯૧૩માં પ્રકાશિત) સ્પષ્ટ બતાવે છે તેમ, રાજકીય વિદેશવાસી તરીકેનું તેમનું જીવન ખૂબ જ મુશ્કેલ હતું. માર્ક્સ અને તેમનો પરિવાર ગરીબીના ભારે બોજા તળે દબાયેલા રહેતા, અને એંગેલ્સની સતત તથા નિ:સ્વાર્થ આર્થિક સહાય ન મળતી હોત તો માર્ક્સ 'મૂડી'નું લેખન પૂરું ન કરી શક્યા હોત એટલું જ નહિ, નિરંતર ગરીબીની દશાએ તેમને અનિવાર્ય રીતે કચડી જ નાખ્યા હોત. એ ઉપરાંત, નિમ્ન-મૂડીવાદી તથા સામાન્ય રૂપે બિનસર્વહારા વર્ગીય સમાજવાદના પ્રવર્તિત મતો તથા વહેણોએ માર્ક્સને અવિરત કટ્ટર સંઘર્ષ લડવાની તથા ક્યારેક તો જંગલી તેમ જ દાનવી વૈયક્તિક હુમલાઓને ('મિસ્ટર ફોગ્ટ') મારી હઠાવવાની ફરજ પાડી. રાજકીય વિદેશવાસીઓનાં વર્તુળોથી અળગા રહેતા માર્ક્સે પોતાના ભૌતિકવાદી સિદ્ધાંતને સંખ્યાબંધ ઐતિહાસિક કૃતિઓમાં[11] (પુસ્તકોની યાદી), મુખ્યત્વે રાજકીય અર્થશાસ્ત્રના ઊંડા અભ્યાસ મારફત, વિકસાવ્યો. તેમની કૃતિઓ 'રાજકીય અર્થશાસ્ત્રની મીમાંસામાં ફાળો' (૧૮૫૯) અને 'મૂડી'માં (ગ્રંથ પહેલો, ૧૮૬૭) તેમણે એ વિજ્ઞાનને ક્રાંતિકારી સ્વરૂપ આપ્યું (જઓ નીચે **માર્ક્સના સિદ્ધાંતો**).

ઓગણીસમી સદીના છઠ્ઠા દાયકાનાં અંતિમ વર્ષોમાં અને સાતમા દાયકામાં ફરી સક્રિય બનેલાં લોકશાહીવાદી આંદોલનો માર્ક્સને પાછા અમલી પ્રવૃત્તિમાં લઈ આવ્યાં. ૧૮૬૪માં (૨૮ સપ્ટેંબર) 'આંતરરાષ્ટ્રીય કામદાર મંડળ'ની—પ્રસિદ્ધ પ્રથમ ઇન્ટરનેશનલની—લંડનમાં સ્થાપના થઈ. માર્ક્સ એ સંસ્થાના હાર્દ સમા હતા, અને તેના પ્રથમ 'સંબોધન'ના તેમ જ ઢગલાબંધ ઠરાવો, ઘોષણાઓ, તથા જાહેરનામાંઓના સર્જક હતા. જુદા જુદા દેશોનાં કામદાર આંદોલનોની એકતા સાધવાના કાર્યમાં, બિનસર્વહારા વર્ગીય તથા માર્ક્સવાદ પૂર્વેના સમાજવાદનાં વિવિધ રૂપોને (માઝિની, પ્રુધોં, બાકૂનિન, બ્રિટનનો ઉદારમતવાદી કામદાર સંગઠનવાદ, જર્મનીમાં લાસાલપંથીઓની મવાળતા તરફ ઢળતી દુવિધા, વગેરે) સંયુક્ત પ્રવૃત્તિમાં વાળવાની કોશિશોમાં, અને એ બધા પંથો તથા વૈચારિક વહેણોનો સામનો કરવામાં, માર્ક્સે જુદા જુદા દેશોમાં કામદાર વર્ગના સર્વહારા વર્ગીય સંઘર્ષ માટે એકરૂપ કાર્યનીતિ ઘડી કાઢી. માર્ક્સે જેનું ગહન, તદ્દન સ્પષ્ટ, તેજસ્વી, અસરકારક અને ક્રાંતિકારી પૃથક્કરણ આપ્યું છે ('ફ્રાંસમાં આંતરવિગ્રહ', ૧૮૭૧) એ પેરિસ કોમ્યુનની (૧૮૭૧) પડતી પછી અને ઇન્ટરનેશનલમાં બાકૂનિનપંથીઓએ પાડેલી ફાટફૂટ પછી,

યુરોપમાં ઈન્ટરનેશનલ સંસ્થાનું અસ્તિત્વ અશક્ય બની ગયું. ઈન્ટરનેશનલની હેગ કૉંગ્રેસ (૧૮૭૨) પછી માર્ક્સે તેની સામાન્ય પરિષદને ન્યૂ યૉર્ક ફેરવી નાખી. પ્રથમ ઈન્ટરનેશનલે પોતાની ઐતિહાસિક ભૂમિકા ભજવી લીધી હતી એટલે હવે તેણે ખસી જઈને દુનિયાના બધા દેશોમાં કામદાર આંદોલનના ઘણા વધારે વિકાસના યુગનો માર્ગ મોકળો કરી દીધો, એવા યુગનો માર્ગ મોકળો કરી દીધો કે જેમાં આંદોલનની વ્યાપકતામાં વૃદ્ધિ થઈ અને અલગ અલગ રાષ્ટ્રીય રાજ્યોમાં બહોળા સમાજવાદી કામદાર વર્ગની પાર્ટીઓની સ્થાપના થઈ.

ઈન્ટરનેશનલમાં ખૂબ મહેનતભર્યા કામને પરિણામે અને તેમની એથીયે વધારે મહેનતભરી સૈદ્ધાંતિક જહેમતોને પરિણામે માર્ક્સનું સ્વાસ્થ્ય નબળું પડયું હતું. રાજકીય અર્થશાસ્ત્રને નવો ઘાટ આપવાનું અને 'મૂડી' પુસ્તક લખવાનું કામ તેમણે જારી રાખ્યું, અને તેને માટે જથ્થાબંધ નવી સામગ્રી એકઠી કરી તથા ઘણીબધી ભાષાઓ (દા. ત. રશિયન) શીખી લીધી. પરંતુ નબળા સ્વાસ્થ્યને લીધે 'મૂડી'નું લેખન પૂરું ન થયું.

૧૮૮૧ના ડિસેંબરની બીજી તારીખે તેમની પત્નીનું અવસાન થયું, અને ૧૮૮૩ના માર્ચની ૧૪મી તારીખે માર્ક્સે આરામખુરશીમાં બેઠા બેઠા જ શાંતિથી આ સંસારમાંથી વિદાય લઈ લીધી. તે લંડનના હાઈગેટ કબ્રસ્તાનમાં પોતાની પત્નીની બાજુમાં જ ચીર નિદ્રામાં પોઢયા છે. માર્ક્સનાં બાળકોમાંથી કેટલાંક તો, માર્ક્સનો પરિવાર લંડનમાં બેહદ કંગાલ હાલતમાં રહેતો હતો ત્યારે, બાળપણમાં જ મૃત્યુ પામ્યાં હતાં. ત્રણ પુત્રીઓ અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ સમાજવાદીઓ સાથે પરણી: એલિનોર એવેલીંગ, લાઉરા લાફાર્ગ, અને જેની લોંગે. જેની લોંગેનો પુત્ર ફ્રેંચ સમાજવાદી પાર્ટીનો સભ્ય છે.

માર્ક્સના સિદ્ધાંતો

માર્ક્સવાદ એટલે માર્ક્સના વિચારો તથા સિદ્ધાંતોની પદ્ધતિ. માર્ક્સ પ્રતિભાશાળી વિભૂતિ હતા. માનવજગતના ત્રણ વધારેમાં વધારે ઉન્નત દેશો તરફથી પ્રતિનિધિત્વ પામતા ઓગણીસમી સદીના ત્રણ મુખ્ય વૈચારિક પ્રવાહોને તેમણે ચાલુ રાખ્યા તથા પરિસમાપ્ત કર્યા: ક્લાસિકલ જર્મન ફિલસૂફી, ક્લાસિકલ અંગ્રેજ રાજકીય અર્થશાસ્ત્ર, અને સામાન્ય રૂપે બધી ફ્રેંચ ક્રાંતિકારી વિચારધારાઓ સાથે સંકળાયેલો ફ્રેંચ સમાજવાદ. જેને માર્ક્સના વિરોધીઓ પણ માને છે, અને જેની સમગ્રતા દુનિયાના બધા સભ્ય દેશોમાં કામદાર વર્ગના આંદોલનના સિદ્ધાંત અને કાર્યક્રમ તરીકે આધુનિક ભૌતિકવાદ અને આધુનિક

વૈજ્ઞાનિક સમાજવાદ બની રહે છે, એવી તેમના વિચારોની નોંધનીય સુસંગતતા તથા પરિપૂર્ણતા, અમારે માટે કર્ત્તવ્ય નિર્ધારિત કરે છે કે માર્ક્સવાદના મુખ્ય અંતરાર્થનું, અર્થાત્ માર્ક્સના આર્થિક મતનું, વિવરણ આપતાં પહેલાં અમે તેમના વિશ્વ દૃષ્ટિકોણના સમગ્ર સ્વરૂપની સંક્ષિપ્ત રૂપરેખા રજૂ કરીએ.

દાર્શનિક ભૌતિકવાદ

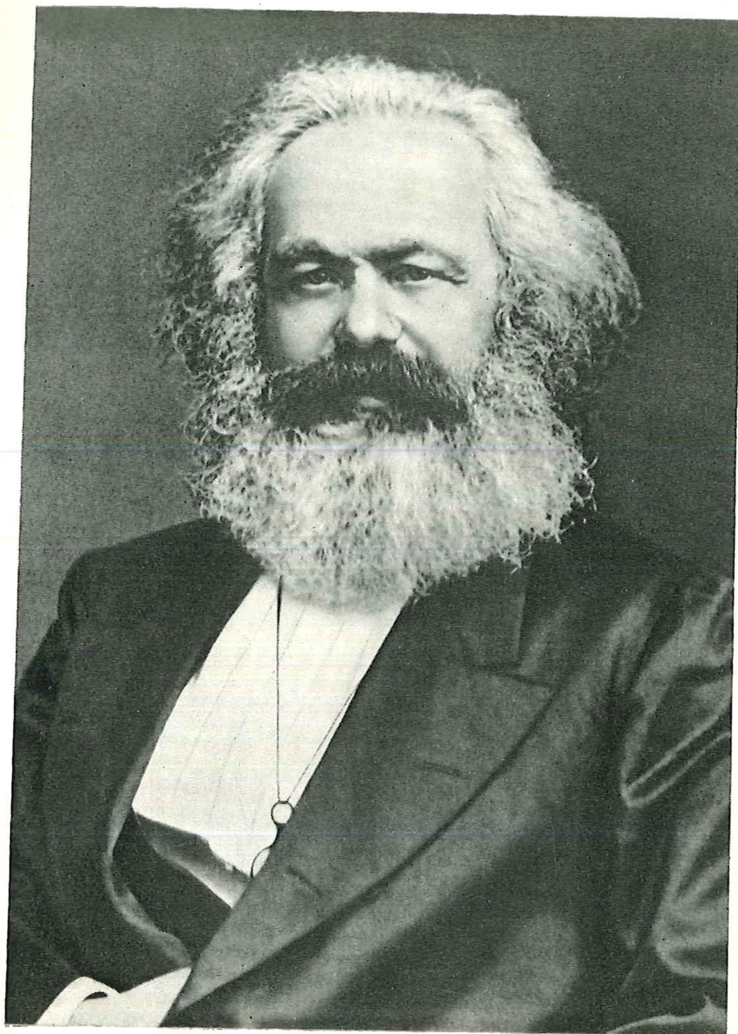
માર્ક્સના વિચારોનું ઘડતર ૧૮૪૪-૪૫ દરમિયાન થયું ત્યારથી માર્ક્સ ભૌતિકવાદી હતા, અને ખાસ કરીને લુડવિગ ફાયરબાખના અનુયાયી હતા. તેમને ફાયરબાખના નબળા મુદ્દાઓનો ખ્યાલ તો આગળ જતાં પોતાના ભૌતિકવાદની અપૂરતી સુસંગતતા તથા અપૂરતી સર્વાંગીણતા જોઈને જ આવેલો. માર્ક્સની દૃષ્ટિમાં ફાયરબાખનું ઐતિહાસિક અને "શકવર્તી" મહત્ત્વ એ વાતમાં હતું કે તેણે હેગેલના આદર્શવાદનો ચોક્કસ રૂપમાં ત્યાગ કરી દીધો અને ભૌતિકવાદની ઘોષણા કરી, જે "અઢારમી સદીમાં જ, ખાસ કરીને ફ્રેંચ ભૌતિકવાદ, એ વખતે અસ્તિત્વ ધરાવતી રાજકીય પ્રણાલીઓની અને... ધર્મની તથા ઈશ્વરવાદની વિરુદ્ધ સંઘર્ષ બની ચૂક્યો હતો એટલું જ નહિ પરંતુ ... સમગ્ર આધિભૌતિકવાદની" ("વિચારપ્રધાન ફિલસૂફીથી ભિન્ન એવા નશીલા તર્કવિલાસ"ના અર્થમાં) "વિરુદ્ધ સંઘર્ષ પણ બની ચૂક્યો છે" ('લિતેરારિશેર નાખલાસ'માં 'પવિત્ર પરિવાર'). માર્ક્સે લખ્યું છે કે "હેગેલની દૃષ્ટિમાં વિચારની પ્રક્રિયા જ, જેને તે 'વિચાર'ના નામ હેઠળ સ્વતંત્ર વિષયમાં પણ રૂપાંતરિત કરી દે છે, સાચા વિશ્વના સ્રષ્ટાને (સર્જક, નિર્માતા) સ્થાને છે... એથી ઊલટું, મારી દૃષ્ટિમાં આદર્શ તો માનવીય ચિત્ત દ્વારા પ્રતિબિંબિત અને વિચારનાં રૂપોમાં પરિવર્તિત ભૌતિક વિશ્વ સિવાય બીજું કશું જ નથી" ('મૂડી', ગ્રંથ પહેલો, બીજી આવૃત્તિમાં અનુકથન). માર્ક્સની આ ભૌતિકવાદી ફિલસૂફીની અનુરૂપતામાં અને તેનું વિવરણ કરતાં, ફ્રેડરિક એંગેલ્સે 'ડ્યૂરિંગ-ખંડન' (એ કૃતિને માર્ક્સે હસ્તપ્રતની કક્ષાએ વાંચી હતી) નામની પોતાની કૃતિમાં લખ્યું છે: "વિશ્વની એકતા તેના હયાત હોવામાં સમાયેલી નથી... વિશ્વની સાચી એકતા તેની ભૌતિકતામાં સમાયેલી છે, અને એ વાત... તત્ત્વજ્ઞાન તથા પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનના લાંબા અને કઠિન વિકાસ દ્વારા સાબિત થઈ ગઈ છે..." "ભૌતિક તત્ત્વના અસ્તિત્વની રીત ગતિ છે. ક્યાંય કદી પણ ભૌતિક તત્ત્વ ગતિ વિના અસ્તિત્વમાં રહ્યું નથી, કે ભૌતિક તત્ત્વ વિના ગતિ અસ્તિત્વમાં રહી નથી, અને એમ બની શકે પણ નહિ... પરંતુ જો... સવાલ

ઉઠાવવામાં આવે કે વિચાર અને ચેતના સાચેસાચ શું છે, અને ક્યાંથી ઉદ્‌ભવે છે, તો સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે તેઓ માનવીય મગજની પેદાશો છે, અને માનવી પોતે પ્રકૃતિની પેદાશ છે, જે તેમાં જ અને તેના વાતાવરણની સાથે જ વિકસી છે; એટલે, આપોઆપ દેખાઈ આવે છે કે માનવીય મગજની પેદાશો આખરી પૃથક્કરણમાં પ્રકૃતિની પેદાશો પણ હોઈને, પ્રકૃતિના બાકીના આંતરસંબંધોની વિરોધી નથી પણ તેમને બંધબેસતી છે." "હેગેલ આદર્શવાદી હતો, એટલે કે તેની દૃષ્ટિમાં તેના ચિત્તની ભીતરના વિચારોમાં વાસ્તવિક પદાર્થો તથા પ્રક્રિયાઓની વધતે ઓછે અંશે અમૂર્ત પ્રતિમાઓ (મૂળમાં "આબ્બીલ્દેર"—પ્રતિબિંબો; ઍંગેલ્સ ક્યારેક "છાપ"નો ઉલ્લેખ કરે છે) અંકિત નહોતી પરંતુ, એથી ઊલટું, પદાર્થો અને તેમનો વિકાસ તો વિશ્વ અસ્તિત્વમાં આવ્યું તે પહેલાં ક્યાંક ને ક્યાંક અસ્તિત્વ ધરાવતા 'વિચારે' વાસ્તવિક બનાવી દીધેલી પ્રતિમાઓને અંકિત કરતા હતા." ફાયરબાખની ફિલસૂફી વિશે ઍંગેલ્સ અને માર્ક્સના વિચારોનું વિવરણ રજૂ કરતી, અને ૧૮૪૪-૪૫માં માર્ક્સે અને ઍંગેલ્સે મળીને હેગેલ, ફાયરબાખ, તથા ઈતિહાસની ભૌતિકવાદી વિભાવના વિશે[12] લખેલી હસ્તપ્રત ફરી વાંચી લીધા પછી મુદ્રણ માટે મોકલવામાં આવેલી, 'લુડવિગ ફાયરબાખ' નામની કૃતિમાં ઍંગેલ્સે લખ્યું છે: "સમગ્ર ફિલસૂફીનો, ખાસ કરીને વધારે તાજેતરની ફિલસૂફીનો, મોટો પાયાનો સવાલ ચિંતન અને અસ્તિત્વના સંબંધનો છે... ભાવના અને પ્રકૃતિ... પ્રથમ સ્થાન કોનું, ભાવનાનું કે પ્રકૃતિનું... આ સવાલના તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ આપેલા જવાબોથી તેઓ બે મોટી છાવણીઓમાં વહેંચાઈ ગયા. જેમણે નિશ્ચયપૂર્વક પ્રકૃતિ કરતાં ભાવનાના પ્રથમ સ્થાનનો પક્ષ લીધો અને એ રીતે આખરે એક યા બીજા રૂપમાં વિશ્વ સર્જનનું અનુમાન અપનાવ્યું... તેઓ આદર્શવાદની છાવણીમાં રહ્યા. પ્રકૃતિને પ્રથમ સ્થાને ગણાવનારા બીજાઓએ ભૌતિકવાદના વિવિધ પંથો અપનાવ્યા." આદર્શવાદ અને ભૌતિકવાદની વિભાવનાઓનો બીજો કોઈ પણ (દાર્શનિક) પ્રયોગ કેવળ સંભ્રમ તરફ જ લઈ જાય છે. માર્ક્સે ફક્ત આદર્શવાદનો જ નહિ—જે એક યા બીજી રીતે હંમેશાં ધર્મ સાથે સંકળાયેલો હોય છે—પરંતુ આપણા સમયમાં વિશેષ રૂપે વ્યાપક હ્યુમ તથા કાંટના વિચારોનો પણ, વિવિધ રૂપોમાં અજ્ઞેયતાવાદ, મીમાંસાવાદ, અને પ્રત્યક્ષવાદનો[13] પણ, નિશ્ચયાત્મક અસ્વીકાર કર્યો; એ ફિલસૂફીને તેમણે આદર્શવાદને આપવામાં આવેલી "પ્રત્યાઘાતી" છૂટ ગણી, અને બહુ બહુ તો "આખી દુનિયા સમક્ષ ભૌતિકવાદના અસ્વીકારનો ઢંઢેરો પીટતાં પીટતાં છાનીછપની રીતે ભૌતિકવાદનો સ્વીકાર કરવાની શરમજનક રીત" ગણી. આ સવાલ વિશે, ઍંગેલ્સ અને

માર્ક્સની ઉપરોક્ત કૃતિઓ ઉપરાંત, માર્ક્સે ૧૮૬૬ના ડિસેંબરની ૧૨મી તારીખે એંગેલ્સને લખેલો પત્ર પણ જુઓ. તેમાં માર્ક્સે પ્રકૃતિવાદી થોમસ હક્સલીના હંમેશ કરતાં "વધારે ભૌતિકવાદી" કથનનો, અને "જ્યાં સુધી આપણે વસ્તુગત નિરીક્ષણ કરીએ અને વિચારીએ ત્યાં સુધી ભૌતિકવાદથી બચી રહેવાનું કોઈ રીતે શક્ય નથી" એવી સ્વીકૃતિનો, ઉલ્લેખ કરીને તેને અજ્ઞેયતાવાદ માટે, હ્યુમવાદ માટે, "બાકોરું" ખુલ્લું રાખવા બદલ ઠપકો આપ્યો છે. આઝાદી અને જરૂરિયાત વચ્ચેના સંબંધ વિશે માર્ક્સના મંતવ્યની નોંધ લેવાનું વિશેષ રૂપે મહત્ત્વનું છે: "જરૂરિયાતની સ્વીકૃતિ એ આઝાદી. જરૂરિયાતને સમજવામાં નથી આવતી એટલી હદ સુધી જ જરૂરિયાત આંધળી છે" ('ડ્યૂરિંગ-ખંડન'માં એંગેલ્સ). આનો અર્થ છે પ્રકૃતિના વસ્તુગત નિયમોના સિદ્ધાંતની અને જરૂરિયાતના આઝાદીમાં દ્વંદ્વાત્મક રૂપાંતરની (અજ્ઞાત પરંતુ જ્ઞેય "પરમતત્ત્વ"ના "આપણે-કાજે-તત્ત્વ"માં, "તત્ત્વોના સત્ત્વ"ના "દૃશ્ય પદાર્થો"માં, રૂપાંતર જેવી જ રીતે) સ્વીકૃતિ. માર્ક્સ અને એંગેલ્સ માનતા હતા કે ફ્રાયરબાખના ભૌતિકવાદ સહિત (અને એથીયે વધારે બ્યુખનેર, ફોગ્ટ તથા મોલેશોતના "અણઘડ" ભૌતિકવાદ સહિત) "જૂના" ભૌતિકવાદમાં નીચેની મુખ્ય ખામીઓ હતી: (૧) એ ભૌતિકવાદ "મોટે ભાગે યંત્રવત્" હતો અને તેમાં રસાયણ વિજ્ઞાન તથા જીવવિજ્ઞાનની (આજે આટલું ઉમેરવું જરૂરી થશે: અને પદાર્થના વિદ્યુત સિદ્ધાંતને લગતી) નવીનતમ ઘટનાઓને ધ્યાનમાં નહોતી લેવામાં આવી, (૨) જૂનો ભૌતિકવાદ બિનઐતિહાસિક તથા બિનદ્વંદ્વાત્મક (દ્વંદ્વાત્મકતાવિરોધી એવા અર્થમાં આધિભૌતિકવાદી) હતો અને તેમાં વિકાસના દૃષ્ટિબિંદુને સુસંગત તથા સર્વાંગી રીતે નહોતું અનુસરવામાં આવ્યું, (૩) તેમાં "માનવીય સત્ત્વ"ને "બધા" (પ્રત્યક્ષ અને ઐતિહાસિક રીતે નિર્ધારિત) "સામાજિક સંબંધોના સંકુલ" તરીકે નહિ પરંતુ અમૂર્ત રીતે જોવામાં આવતું હતું, એટલે વિશ્વનું કેવળ "અર્થઘટન" કરવામાં આવતું હતું, પરંતુ સવાલ તો તેને "પલટાવી" નાખવાનો હતો, અર્થાત્ તેમાં "ક્રાંતિકારી અમલી પ્રવૃત્તિ"ના મહત્ત્વ અંગેની સમજણ સામેલ નહોતી.

દ્વંદ્વવાદ

માર્ક્સ અને એંગેલ્સ હેગેલપંથી દ્વંદ્વવાદને, વિકાસના અધિકતમ સર્વાંગી અને ગહન તથા અંતરાર્થની દૃષ્ટિએ વધારેમાં વધારે સમૃદ્ધ મત તરીકે, ક્લાસિકલ જર્મન ફિલસૂફીની મહાનતમ સિદ્ધિ ગણતા હતા. તેઓ માનતા કે વિકાસના, ઉત્ક્રાંતિના, સિદ્ધાંતનું બીજું કોઈ પણ સૂત્ર એકપક્ષી અને અંતરાર્થની દૃષ્ટિએ

કંગાલ જ હોય, અને પ્રકૃતિ તથા સમાજમાં વિકાસના (જે ઘણી વાર કૂદકે ને ભૂસકે તથા હોનારતો તેમ જ ક્રાંતિઓને રસ્તે આગળ ધપે છે) વસ્તુગત ક્રમને કેવળ વિકૃત બનાવી તથા પીંખી જ શકે. (હેગેલપંથ સહિત આદર્શવાદના વિનાશમાંથી) "સભાન દ્વંદ્વવાદને બચાવી લેનારા અને તેને પ્રકૃતિની ભૌતિકવાદી વિભાવના ઉપર લાગુ કરનારા લોકોમાં માર્ક્સ અને હું તદ્દન એકલા જ હતા..." "પ્રકૃતિ દ્વંદ્વવાદની સાબિતી છે, અને આધુનિક પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાન માટે એટલું કહેવું જ જોઈએ કે તેણે એ કસોટી માટે અત્યંત સમૃદ્ધ અને પ્રતિદિન વધતી જતી સામગ્રી પૂરી પાડી છે (આ લખાણ રેડિયમ, વીજાણુ, તથા મૂળ દ્રવ્યોના તત્ત્વાંતરની શોધ થઈ તે પહેલાં લખવામાં આવ્યું હતું!), અને એ રીતે પુરવાર કર્યું છે કે પ્રકૃતિની પ્રક્રિયા અંતિમ પૃથક્કરણમાં આધિભૌતિક નહિ પણ દ્વંદ્વાત્મક છે."

એંગેલ્સે લખ્યું છે: "વિશ્વને તૈયાર પદાર્થોના સંકુલ તરીકે નહિ પણ પ્રક્રિયાઓના એવા સંકુલ રૂપે સમજવાનું છે કે જેમાં એકદમ સ્થાયી ગણાતા પદાર્થો, આપણાં માથાંમાં ઊપજતી પદાર્થોની ચિત્તપ્રતિમાઓ અથવા ખ્યાલો કરતાં જરાય ઓછા સ્થાયી ન ગણાતા પદાર્થો, અસ્તિત્વમાં આવીને લય પામી જવાના અવિરત પરિવર્તનમાંથી પસાર થતા હોય છે. એ મહાન મૂળભૂત વિચાર સાધારણ ચેતનામાં એટલી પૂર્ણ રીતે ઓતપ્રોત થઈ ગયો છે, ખાસ કરીને હેગેલના જમાના પછી, કે એ સર્વમાન્ય ખ્યાલનો વિરોધ હવે કોઈ ભાગ્યે જ કદી કરે છે. પરંતુ એ મૂળભૂત વિચારનો શબ્દોમાં સ્વીકાર કરવો, અને તેને વાસ્તવમાં પરીક્ષણના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં લાગુ કરવો, એ બે જુદી જુદી બાબતો છે... દ્વંદ્વાત્મક તત્ત્વજ્ઞાન માટે કશું જ અંતિમ, નિરપેક્ષ, ઈશ્વરી, નથી. તે પ્રત્યેક વસ્તુનું, અને પ્રત્યેક વસ્તુની ભીતરનું, સંક્રમણાત્મક લક્ષણ ખુલ્લું કરે છે; અસ્તિત્વમાં આવવાની અને લય પામવાની અવિરત પ્રક્રિયા સિવાય, નિમ્નતરથી ઉચ્ચતર તરફના અંતહીન ઊર્ધ્વગમન સિવાય, બીજું કશું તેની સમક્ષ ટકી શકતું નથી. અને દ્વંદ્વાત્મક તત્ત્વજ્ઞાન પોતે પણ ચિંતક મગજમાં ચાલતી એ જ પ્રક્રિયાના કેવળ પ્રતિબિંબથી વધારે કશું જ નથી." એમ, માર્ક્સના વિચારો અનુસાર, દ્વંદ્વવાદ "બાહ્ય જગત અને માનવીય વિચારક્રિયાની, બન્નેની, ગતિના સામાન્ય નિયમોનું વિજ્ઞાન" છે.

હેગલની ફિલસૂફીના આ ક્રાંતિકારી અંગને માર્ક્સે અપનાવ્યું અને વિકસાવ્યું. દ્વંદ્વાત્મક ભૌતિકવાદને "બીજાં વિજ્ઞાનોથી ઉચ્ચ કક્ષાએ સ્થિત કોઈ તત્ત્વજ્ઞાનની જરૂર નથી". અગાઉની ફિલસૂફીમાંથી "વિચારક્રિયાનું વિજ્ઞાન અને તેના નિયમો—રૂપમૂલક તર્કશાસ્ત્ર અને દ્વંદ્વવાદ—બાકી રહ્યાં છે." માર્ક્સની સમજણ મુજબના તેમ જ હેગેલની સમજણને પણ અનુરૂપ દ્વંદ્વવાદમાં, હવે જેને જ્ઞાનનો

સિદ્ધાંત કહેવામાં આવે છે તેનો, અથવા જ્ઞાન-મીમાંસાનો, સમાવેશ થાય છે, અને તેમાં પણ વસ્તુવિષયને ઐતિહાસિક રીતે જોવો જ પડે છે, જ્ઞાનના ઉદ્ગમ તથા વિકાસનો, **અજ્ઞાનમાંથી** જ્ઞાનમાં સંક્રમણનો, અભ્યાસ કરીને સામાન્ય તારવણી કાઢવી જ પડે છે.

આપણા યુગમાં વિકાસનો, ઉત્ક્રાંતિનો, ખ્યાલ લગભગ પૂર્ણ રીતે સામાજિક ચેતનામાં ઊંડો ઊતરી ચૂક્યો છે, ફેર ફક્ત એટલો છે કે તે હેગેલપંથી ફિલસૂફી મારફત નહિ, પણ બીજી રીતોએ ઊંડો ઊતર્યો છે. તોપણ, હેગેલની ફિલસૂફીના આધારે માર્ક્સ અને એંગેલ્સે સૂત્રબદ્ધ કરેલો આ ખ્યાલ, ઉત્ક્રાંતિના વર્તમાન ખ્યાલ કરતાં ઘણો વધારે સર્વાંગી અને અંતરાર્થની દૃષ્ટિએ ઘણો વધારે સમૃદ્ધ છે. વીતી ગયેલી કક્ષાઓનું એક પ્રકારે પુનરાવર્તન જ કરતો વિકાસ, પરંતુ જુદી રીતે અને ઉચ્ચતર આધારે પુનરાવર્તન કરતો ("નિષેધનો નિષેધ"[14]) વિકાસ, એક પ્રકારે સીધી રેખામાં નહિ પણ વર્તુળાકારે આગળ વધતો વિકાસ; કૂદકે ને ભૂસકે, હોનારતો મારફત, ક્રાંતિઓ મારફત, "સાતત્યનાં ખંડનો" મારફત, થતો વિકાસ; પરિમાણનું ગુણમાં થતું રૂપાંતર; કોઈ ચોક્કસ પદાર્થ ઉપર, કે કોઈ ચોક્કસ દૃશ્ય ઘટનાની ભીતરમાં, અથવા કોઈ ચોક્કસ સમાજની અંદર ક્રિયાવંત વિવિધ પરિબળો તથા વૃત્તિઓના વિરોધો તથા ઘર્ષણોએ પેદા કરેલા આંતરિક આવેગો; કોઈ પણ દૃશ્ય ઘટનાનાં **બધાં** જ અંગો વચ્ચેનું (ઇતિહાસ નિતનવાં અંગો સતત ખુલ્લાં કરતો જ જાય છે) પરસ્પર અવલંબન અને અત્યંત ગાઢ તથા અવિભાજ્ય જોડાણ, ગતિની એકરૂપ તથા સાર્વત્રિક પ્રક્રિયા પૂરી પાડતું જોડાણ, ચોક્કસ નિયમોને અનુસરતું જોડાણ—વિકાસના રૂઢિગત મત કરતાં વધારે સમૃદ્ધ મત તરીકે દ્વંદ્વવાદનાં કેટલાંક લક્ષણો એવાં છે. (માર્ક્સે ૧૮૬૮ના જાન્યુઆરીની આઠમી તારીખે એંગેલ્સને લખેલા પત્ર સાથે તુલના કરો, તેમાં માર્ક્સે શ્ટાઇનના "કાષ્ઠ ત્રિકોણો"ની—જેને ભૌતિકવાદી દ્વંદ્વવાદ સમજી લેવાની બાબત તો હાસ્યાસ્પદ જ ગણાય—ઠેકડી ઉડાડી છે.)

ઇતિહાસની ભૌતિકવાદી વિભાવના

માર્ક્સને જૂના ભૌતિકવાદનું અસંગત, અપૂર્ણ, તથા એકપક્ષી સ્વરૂપ સમજાઈ ગયું એટલે "સમાજના વિજ્ઞાનને ભૌતિકવાદી પાયા સાથે સુસંગત બનાવવાની અને એવા આધારે તેની પુનર્ઘટના કરવાની" આવશ્યકતા પ્રતીત થઈ, કેમ કે ભૌતિકવાદમાં સામાન્ય રૂપે ચેતનાને અસ્તિત્વના પરિણામ તરીકે, એથી ઊલટી રીતે નહિ, એટલે કે સામાજિક જીવન ઉપર લાગુ કરવામાં આવતા

ભૌતિકવાદમાં **સામાજિક** ચેતનાને **સામાજિક** અસ્તિત્વના પરિણામ તરીકે, સમજાવવી જ પડે. માર્ક્સે લખ્યું છે: "ટેકનોલોજી પ્રકૃતિ સાથે કામ લેવાની માનવીની રીતને, ઉત્પાદનની જે તાત્કાલિક પ્રક્રિયા વડે તે પોતાનું જીવન ટકાવી રાખે છે તેને, જાહેર કરે છે, અને તેની મારફત પોતાના સામાજિક સંબંધોની સ્થાપનાની રીતને તથા તેમાંથી ઉદય પામતી માનસિક વિભાવનાઓને પણ ઉઘાડી પાડે છે." ('મૂડી', ગ્રંથ પહેલો.) માર્ક્સ પોતાની 'રાજકીય અર્થશાસ્ત્રની મીમાંસામાં ફાળો' નામની કૃતિની પ્રસ્તાવનામાં, ભૌતિકવાદના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો માનવ સમાજ તથા ઇતિહાસને જે રીતે લાગુ કરવામાં આવે છે તેનું પૂરું નિરૂપણ નીચેના શબ્દોમાં કરે છે:

"માનવીઓ પોતાના જીવનના સામાજિક ઉત્પાદનમાં એવા ચોક્કસ સંબંધો બાંધે છે કે જે અનિવાર્ય તથા તેમની ઇચ્છાથી સ્વતંત્ર હોય છે, ઉત્પાદનના એ સંબંધો એવા હોય છે કે જે તેમની ભૌતિક ઉત્પાદક શક્તિઓના વિકાસની ચોક્કસ કક્ષાને અનુરૂપ હોય છે.

"ઉત્પાદનના આ સંબંધોની સમગ્રતા સમાજનું આર્થિક કલેવર રચે છે, વાસ્તવિક પાયો રચે છે, અને તેના આધારે કાનૂની અને રાજકીય ઉપલું માળખું ઘડાય છે, અને સામાજિક ચેતનાનાં નિશ્ચિત રૂપો તેને અનુરૂપ હોય છે. ભૌતિક જીવનના ઉત્પાદનની રીત સામાજિક, રાજકીય, અને બૌદ્ધિક જીવનની પ્રક્રિયાને સામાન્ય રૂપમાં નિશ્ચિત કરે છે. માનવીઓની ચેતના તેમના અસ્તિત્વને નિર્ધારિત નથી કરતી, પરંતુ એથી ઊલટું, તેમનું સામાજિક અસ્તિત્વ તેમની ચેતનાને નિર્ધારિત કરે છે. સમાજની ભૌતિક ઉત્પાદક શક્તિઓ પોતાના વિકાસની અમુક કક્ષાએ પહોંચે ત્યારે, ઉત્પાદનના હયાત સંબંધો જોડે, અથવા—આ તો એ જ વાતની કેવળ કાનૂની અભિવ્યક્તિ છે—આજ સુધી જેની અંદર જ તેઓ કાર્યરત રહ્યાં હોય છે એ મિલકત-સંબંધોની જોડે, ઘર્ષણમાં આવે છે. એ સંબંધો ઉત્પાદક શક્તિઓના વિકાસનાં રૂપો મટી જઈને તેમને જકડી રાખતી બેડીઓ બની જાય છે. ત્યારે સામાજિક ક્રાંતિના યુગનો આરંભ થાય છે. આર્થિક પાયામાં પરિવર્તન આવતાં આખું અતિ વિશાળ ઉપલું માળખું જાણે એકદમ ઝડપથી રૂપાંતરિત થઈ જાય છે. એવાં રૂપાંતરોને ધ્યાનમાં લેતી વખતે, તેમના બે પ્રકારો વચ્ચેની ભિન્નતા હંમેશાં લક્ષમાં રાખવી જોઈએ—એક તો ઉત્પાદનની આર્થિક પરિસ્થિતિઓનું ભૌતિક રૂપાંતર, જેને પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનની ચોકસાઈથી નિર્ધારિત કરી શકાય છે; અને બીજું કાનૂની, રાજકીય, ધાર્મિક, રસલક્ષી કે દાર્શનિક રૂપાંતર—ટૂંકમાં એવાં વૈચારિક રૂપો કે જેમાં માનવીઓ એ ઘર્ષણ પ્રત્યે સભાન થઈ જાય છે અને તેને લડી લે છે.

"કોઈ વ્યક્તિ વિશેનો આપણો અભિપ્રાય જેમ તે પોતાને વિશે શું ધારે છે તેની ઉપર આધારિત નથી હોતો, એવી જ રીતે, રૂપાંતરના એવા યુગનું મૂલ્યાંકન આપણે તેની પોતાની ચેતનાના આધારે ન કરી શકીએ; એથી ઊલટું, એ ચેતનાની સમજાણ તો ભૌતિક જીવનના આંતરવિરોધોના આધારે જ, સામાજિક ઉત્પાદક શક્તિઓ તથા ઉત્પાદનના સંબંધો વચ્ચે અસ્તિત્વ ધરાવતા ઘર્ષણના આધારે જ, આપવી જોઈએ..." "સામાન્ય રૂપરેખાઓમાં એશિયાઈ, પ્રાચીન, સામંતી, તથા આધુનિક મૂડીવાદી ઉત્પાદન પદ્ધતિઓને સમાજના આર્થિક નિર્માણમાં પ્રગતિશીલ યુગો તરીકે ગણાવી શકાય" (માર્ક્સે ૧૮૬૬ના જુલાઈની સાતમી તારીખે એંગેલ્સને લખેલા પત્રમાંના આ સંક્ષિપ્ત વિધાન જોડે તુલના કરો: "આપણો સિદ્ધાંત કે શ્રમનું સંગઠન ઉત્પાદનનાં સાધનો દ્વારા નિર્ધારિત થાય છે").

ઈતિહાસની ભૌતિક વિભાવનાની શોધે, અથવા વધારે ખરી રીતે કહીએ તો, સામાજિક ઘટનાઓના ક્ષેત્રમાં ભૌતિકવાદના સુસંગત સાતત્ય તથા વિસ્તરણે, અગાઉના ઐતિહાસિક સિદ્ધાંતોમાંથી બે મુખ્ય ખામીઓને દૂર કરી દીધી છે. પહેલી વાત: અગાઉના ઐતિહાસિક સિદ્ધાંતોએ વધારેમાં વધારે તો ફક્ત એટલું જ કર્યું કે માનવીઓની ઐતિહાસિક પ્રવૃત્તિઓના વૈચારિક હેતુઓનું પરીક્ષણ કર્યું, પરંતુ એ હેતુઓના ઉદ્‌ગમોની ખોજ કર્યા વગર જ, કે સામાજિક સંબંધોની પદ્ધતિના વિકાસનું સંચાલન કરતા વસ્તુગત નિયમોની ચોકસાઈ કર્યા વગર જ, કે પછી ભૌતિક ઉત્પાદનમાં સિદ્ધ થયેલી વિકાસની કક્ષામાં એ સંબંધોનાં મૂળોને જોયા વગર જ, એમ કર્યું; બીજી વાત: અગાઉના સિદ્ધાંતોએ વસતિના **સમુદાયોની** પ્રવૃત્તિને નહોતી આવરી લીધી, પરંતુ ઐતિહાસિક ભૌતિકવાદે લોકસમુદાયોના જીવનના સામાજિક સંજોગોનો અને એ સંજોગોમાં આવતાં પરિવર્તનોનો વૈજ્ઞાનિક ચોકસાઈથી અભ્યાસ કરવાનું પહેલી જ વાર શક્ય બનાવ્યું. માર્ક્સવાદ પૂર્વેના "સમાજશાસ્ત્રે" અને ઈતિહાસલેખને, તેનું **ઉત્તમ મૂલ્યાંકન** ઘટાવીએ તો, ગમે તેમ અવ્યવસ્થિત રીતે ભેગાં કરેલાં બિનસાબિત તથ્યોનો સંગ્રહ તૈયાર કર્યો અને ઐતિહાસિક પ્રક્રિયાઓનાં અલગ અલગ અંગોનું વર્ણન પૂરું પાડયું. માર્ક્સવાદે બધી વિરોધી વૃત્તિઓની **સમગ્રતાનું** પરીક્ષણ કરીને, એ વૃત્તિઓને સમાજના વિવિધ **વર્ગોના** જીવન તથા ઉત્પાદનના, ચોક્કસ વ્યાખ્યા થઈ શકે એવા, સંજોગોના રૂપમાં સ્પષ્ટ કરીને, કોઈ ખાસ "વર્ચસ્વી" વિચારની પસંદગીની કે તેના અર્થઘટનની ક્રિયામાંથી આત્મલક્ષીપણાને અને મનસ્વિતાને ફગાવી દઈને, અને એક પણ અપવાદ વગર બધા જ વિચારો અને બધી જ વિવિધ વૃત્તિઓ ઉત્પાદનની ભૌતિક શક્તિઓની સ્થિતિમાંથી જ

ઉદ્‌ભવ પામતી હોવાની હકીકતને પ્રકાશમાં આણીને, સામાજિક-આર્થિક પદ્ધતિઓના ઉદયની, વિકાસની, અને પડતીની ક્રિયાના સર્વાંગી તથા પરિપૂર્ણ અભ્યાસનો માર્ગ નિર્દેશિત કર્યો. જનતા પોતાનો ઈતિહાસ પોતે જ ઘડે છે, પરંતુ જનતાના, લોકસમુદાયોના, હેતુઓને નિર્ધારિત કરનાર શું છે, અર્થાત્ વિરોધી વિચારો તથા જહેમતોને ઉત્પન્ન કરનાર શું છે? માનવસમાજોના સમૂહમાંની આ અથડામણોનો કુલ સરવાળો શું છે? માનવીની સમગ્ર ઐતિહાસિક પ્રવૃત્તિનો આધાર બની રહેતી ભૌતિક જીવનના ઉત્પાદનની વસ્તુગત પરિસ્થિતિઓ શું છે? એ પરિસ્થિતિઓના વિકાસનો નિયમ શું છે? માર્ક્સે આ બધી બાબતો પ્રત્યે ધ્યાન ખેંચ્યું છે, અને ચોક્કસ નિયમો દ્વારા સંચાલિત, અનહદ વિવિધતા તેમ જ આંતરવિરોધો ધરાવતી, એકમાત્ર ક્રિયાના રૂપમાં ઈતિહાસના વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસનો માર્ગ ચીંધ્યો છે.

વર્ગસંઘર્ષ

સૌ જાણે છે કે કોઈ પણ સમાજને લઈએ તો તેમાં અમુક સભ્યોના પ્રયાસો બીજા સભ્યોના પ્રયાસો જોડે ઘર્ષણમાં આવતા હોય છે, સામાજિક જીવન વિસંવાદોથી ભરેલું હોય છે, અને ઈતિહાસ રાષ્ટ્રો તથા સમાજો વચ્ચે તેમ જ રાષ્ટ્રો અને સમાજોની ભીતર ચાલતા સંઘર્ષને પ્રગટ કરે છે, અને તે ઉપરાંત વારાફરતી ક્રાંતિ અને પ્રત્યાઘાતના, શાંતિ અને યુદ્ધના, સ્થગિતતાના, અને ઝડપી પ્રગતિ કે પડતીના યુગોને રજૂ કરે છે. આ દેખાતી આંટીઘૂંટી તથા અવ્યવસ્થાને સંચાલિત કરતા નિયમોને શોધી કાઢવા માટે માર્ગદર્શન, અર્થાત્ વર્ગસંઘર્ષનો સિદ્ધાંત, માર્ક્સવાદ આપે છે. કોઈ અમુક સમાજ કે સમાજસમૂહના બધા સભ્યોના પ્રયાસોના સરવાળાનો કેવળ એવો અભ્યાસ જ એ બધા પ્રયાસોના પરિણામની વૈજ્ઞાનિક વ્યાખ્યા સુધી લઈ જઈ શકે. હવે, પ્રત્યેક સમાજ જે **વર્ગોમાં** વિભાજિત હોય છે એ વર્ગોના જીવનની સ્થિતિ તથા રીતમાં રહેલા તફાવતમાંથી પરસ્પર વિરોધી પ્રયાસો ઉદ્‌ભવે છે. 'કોમ્યુનિસ્ટ જાહેરનામું'માં માર્ક્સે લખ્યું છે કે "અત્યાર સુધી હયાત સમાજનો ઈતિહાસ વર્ગસંઘર્ષોનો ઈતિહાસ છે" (આગળ જતાં એંગેલ્સે ઉમેર્યું છે કે સમુદાયના અપવાદ સાથે). "મુક્ત નાગરિક અને ગુલામ, અમીર અને પૃથગ્જન, ઉમરાવ અને ખેતગુલામ, ગિલ્ડ-માસ્ટર (મહાજનનો સભ્ય માલિક) અને કારીગર (જર્નિમૅન), ટૂંકમાં પીડક અને પીડિત, નિરંતર એકબીજાનો સામનો કરતા રહ્યા છે, ક્યારેક છાની તો ક્યારેક ઉઘાડી લડાઈ અવિરત લડતા રહ્યા છે, જેનું પરિણામ કાં તો સમગ્ર સમાજની ક્રાંતિકારી પુનર્ઘટનામાં અથવા હરીફ વર્ગોની સામાન્ય પાયમાલીમાં

આવતું રહ્યું છે... સામંતી સમાજના ખંડેરોમાંથી ફૂટી નીકળેલા આધુનિક મૂડીવાદી સમાજમાં વર્ગો વચ્ચેના અંટસો ખતમ નથી થયા. તેમાં તો કેવળ નવા વર્ગો સ્થપાયા છે, પીડનના નવા સંજોગો સર્જાયા છે, સંઘર્ષનાં પુરાણાં રૂપોનાં સ્થાન નવાં રૂપોએ લઈ લીધાં છે.

"પરંતુ આપણો યુગ, મૂડીદાર વર્ગનો યુગ, એક વિશિષ્ટ લક્ષણ ધરાવે છે—તેણે વર્ગો વચ્ચેના અંટસોને સીધાસાદા બનાવી દીધા છે. આખો સમાજ બે પરસ્પર અદાવતી પ્રચંડ છાવણીઓમાં, એકબીજાનો સીધો સામનો કરતા બે પ્રબળ વર્ગોમાં, વિભાજિત થઈ રહ્યો છે—મૂડીદાર વર્ગ અને સર્વહારા વર્ગ."
મહાન ફ્રેંચ ક્રાંતિથી માંડીને આજ સુધી, યુરોપના ઈતિહાસે ઘણાબધા દેશોમાં અસરકારક રીતે બતાવી આપ્યું છે કે ઘટનાઓનું મૂળ હકીકતમાં શું છે—વર્ગોનો સંઘર્ષ. ફ્રાંસમાં પુનરુત્થાનના યુગે[15] પેદા કરેલા અનેક ઈતિહાસકારોને (ત્યેરી, ગિઝો, મિન્યે અને થિયેર) બની રહેલી ઘટનાઓનો સારાંશ તારવતાં કબૂલ કરવું પડયું હતું કે વર્ગસંઘર્ષ સમગ્ર ફ્રેંચ ઈતિહાસની ચાવી છે. આધુનિક યુગે—મૂડીદાર વર્ગના પૂર્ણ વિજયના, પ્રતિનિધિ-સંસ્થાઓના, વિસ્તૃત (સાર્વજનીન નહિ તો) મતાધિકારના, લોકસમુદાયોમાં વ્યાપક રીતે વેચાતાં સસ્તાં દૈનિક અખબારોના, વગેરેના યુગે, કામદારોના જોરાવર તથા નિત્ય વિસ્તાર પામતા સંઘો અને માલિકોના સંઘો વગેરેના યુગે—વર્ગસંઘર્ષને ઘટનાઓના મુખ્ય પ્રવેગક તરીકે એથી પણ વધારે સચોટ રીતે (જોકે ક્યારેક ખૂબ એકપક્ષી, "શાંતિમય", "બંધારણીય" રૂપમાં) સાબિત કરી દીધો છે. આધુનિક સમાજમાં પ્રત્યેક વર્ગની સ્થિતિના વસ્તુલક્ષી પૃથક્કરણની બાબતમાં, પ્રત્યેક વર્ગના વિકાસની પરિસ્થિતિઓના પૃથક્કરણના સંદર્ભમાં, સામાજિક વિજ્ઞાન પાસેથી માર્ક્સે કરેલી માગણી, આપણને માર્ક્સના 'કોમ્યુનિસ્ટ જાહેરનામું'ના નીચેના ફકરાઓ સ્પષ્ટ બતાવશે:

"આજે મૂડીદાર વર્ગની સામે જે બધા વર્ગો ખડા છે તેમાં એકલો સર્વહારા વર્ગ જ ખરેખરો ક્રાંતિકારી વર્ગ છે. આધુનિક ઉદ્યોગના સામનામાં બીજા વર્ગોની અંદર સડો પેસે છે અને તેઓ આખરે ખતમ થઈ જાય છે, સર્વહારા વર્ગ તેની વિશિષ્ટ અને તાત્ત્વિક પેદાશ છે.

"નીચલો મધ્યમ વર્ગ, નાનો કારખાનદાર, દુકાનદાર, કારીગર, કિસાન—એ સૌ મધ્યમ વર્ગના અંશો તરીકેની પોતાની હસ્તીને વિનાશથી બચાવવા ખાતર મૂડીદાર વર્ગની સામે લડે છે. એટલે તેઓ ક્રાંતિકારી નહિ પણ રૂઢિચુસ્ત છે, વધારામાં તેઓ પ્રત્યાઘાતી છે કારણ કે તેઓ ઈતિહાસના ચક્રને ઊલટું ચલાવવાની કોશિશ કરે છે. પરંતુ તેઓ ક્યારેક ક્રાંતિકારી હોય તો માત્ર એ કારણે કે તેઓ

સર્વહારા વર્ગની હાલતમાં ધકેલાઈ જવાની અણિ પર હોય છે. એ રીતે તેઓ પોતાનાં વર્તમાન હિતોની નહિ પણ ભાવિ હિતોની રક્ષા કરે છે, તેઓ પોતાનું દૃષ્ટિબિંદુ છોડી દે છે અને સર્વહારા વર્ગનું દૃષ્ટિબિંદુ અપનાવી લે છે.'' સંખ્યાબંધ ઐતિહાસિક કૃતિઓમાં (પુસ્તકોની યાદી) માર્ક્સે ભૌતિકવાદી ઇતિહાસલેખનનાં, **પ્રત્યેક** અલગ અલગ વર્ગની સ્થિતિના પૃથક્કરણનાં, અને ક્યારેક ક્યારેક વર્ગની ભીતરનાં વિવિધ જૂથો તથા સ્તરોના પૃથક્કરણનાં, જ્વલંત તથા ગહન ઉદાહરણો આપીને સાફ સાફ બતાવી આપ્યું છે કે શા માટે અને કેવી રીતે ''પ્રત્યેક વર્ગસંઘર્ષ રાજકીય સંઘર્ષ છે''. માર્ક્સે ઐતિહાસિક વિકાસનો નિષ્કર્ષ તારવવા માટે સામાજિક સંબંધોની, અને એક વર્ગમાંથી બીજા વર્ગમાં, ભૂતકાળમાંથી ભવિષ્યકાળમાં, **સંક્રમણની** કક્ષાઓની, કેવી જટિલ જાળનું પૃથક્કરણ કર્યું હતું, તેનું ઉદાહરણ ઉપર ટાંકેલો ફકરો પૂરું પાડે છે.

માર્ક્સનો આર્થિક મત તેમના સિદ્ધાંતનો અધિકતમ ગહન સર્વગ્રાહી અને વિગતવાર પુરાવો તથા પ્રયોગ છે.

માર્ક્સનો આર્થિક મત

'મૂડી'ની પ્રસ્તાવનામાં માર્ક્સે લખ્યું છે કે ''આ કૃતિનું અંતિમ ધ્યેય આધુનિક સમાજના, એટલે કે મૂડીવાદી, મૂડીદારોના, સમાજના, આર્થિક ગતિનિયમને સાફ ખુલ્લો કરવાનું છે''. ચોક્કસ, ઐતિહાસિક રીતે નિરૂપિત, સમાજના ઉત્પાદનના સંબંધોનું પરીક્ષણ, તેમના આરંભ, વિકાસ, અને પતનનું પરીક્ષણ — માર્ક્સના આર્થિક સિદ્ધાંતનું અંતસ્તત્ત્વ એવું છે. મૂડીવાદી સમાજમાં **પણ્યોનું** ઉત્પાદન વર્ચસ્વી હોય છે, અને એટલે માર્ક્સના પૃથક્કરણની શરૂઆત પણ્યના પૃથક્કરણથી થાય છે.

મૂલ્ય

પણ્ય એટલે, સૌપ્રથમ તો, એવી ચીજ કે જે માનવીય જરૂરિયાતને સંતોષે; વળી તે એવી ચીજ હોય છે કે જેના બદલામાં કોઈ બીજી ચીજ મેળવી શકાય. કોઈ પણ ચીજની ઉપયોગિતા તેને **ઉપયોગ-મૂલ્ય** બનાવે છે . વિનિમય-મૂલ્ય (કે માત્ર મૂલ્ય) સૌપ્રથમ તો પ્રમાણ અથવા માપ છે, જેમાં નિશ્ચિત સંખ્યાનાં એક પ્રકારનાં ઉપયોગ-મૂલ્યોનો નિશ્ચિત સંખ્યાનાં બીજા પ્રકારનાં ઉપયોગ-મૂલ્યો સાથે વિનિમય થઈ શકે. રોજિંદો અનુભવ આપણને બતાવે છે કે એવાં લાખોકરોડો વિનિમયો પ્રત્યેક પ્રકારનાં ઉપયોગ-મૂલ્યોનું, અત્યંત વિવિધ તથા અરસપરસ

અતુલનીય ઉપયોગ-મૂલ્યોનું પણ, એકબીજા જોડે સતત સમીકરણ કરતા રહે છે. હવે, આ જુદી જુદી ચીજોની વચ્ચે, સામાજિક સંબંધોની ચોક્કસ પદ્ધતિમાં એકબીજા જોડે સમીકૃત થતી રહેતી આ ચીજોમાં, સૌને સામાન્ય એવું શું છે? તેમનું સામાન્ય લક્ષણ એ છે કે તે બધી **શ્રમની પેદાશો** હોય છે. પેદાશોનો વિનિમય કરતી વેળા લોકો અત્યંત વિવિધ પ્રકારોના શ્રમનું સમીકરણ કરતા હોય છે. પણ્યોનું ઉત્પાદન સામાજિક સંબંધોની એવી પદ્ધતિ છે કે જેમાં અલગ અલગ ઉત્પાદકો વિવિધ પ્રકારની પેદાશો ઉત્પન્ન કરે છે (શ્રમનું સામાજિક વિભાજન), અને જેમાં એ બધી પેદાશોનું વિનિમયની પ્રક્રિયામાં સમીકરણ કરવામાં આવે છે. પરિણામે, બધાં પણ્યોની બાબતમાં જે સામાન્ય છે તે ઉત્પાદનની કોઈ ચોક્કસ શાખાનો વાસ્તવિક શ્રમ નથી, કોઈ એક ખાસ પ્રકારનો શ્રમ નથી, પરંતુ **અમૂર્ત** માનવીય શ્રમ છે — સામાન્ય રૂપમાં માનવીય શ્રમ છે. અમુક સમાજની, બધાં પણ્યોનાં મૂલ્યોના કુલ સરવાળામાં વ્યક્ત થતી, બધી જ શ્રમશક્તિ એકની એક માનવીય શ્રમશક્તિ જ છે. વિનિમયનાં અબજો ને અબજો કાર્યો આ વાતને પુરવાર કરે છે. પરિણામે, પ્રત્યેક ખાસ પણ્ય **સામાજિક રીતે જરૂરી** શ્રમસમયના માત્ર અમુક હિસ્સાનું જ પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. મૂલ્યનું પરિમાણ, સામાજિક રીતે જરૂરી શ્રમના રાશિથી, અથવા અમુક ઉપયોગ-મૂલ્યના, અમુક પણ્યના, ઉત્પાદન માટે સામાજિક રીતે જરૂરી શ્રમસમયથી, નિર્ધારિત થાય છે. "જ્યારે જ્યારે આપણે વિનિમય દ્વારા આપણી વિવિધ પેદાશોનું સમીકરણ મૂલ્યોના રૂપમાં કરીએ ત્યારે ત્યારે, એ કાર્ય દ્વારા જ, એ પેદાશો માટે વાપરવામાં આવેલા શ્રમના વિવિધ પ્રકારોનું સમીકરણ પણ માનવીય શ્રમના રૂપમાં કરીએ છીએ. આપણે એ વાત અંગે સભાન નથી હોતા, છતાં એમ કરીએ છીએ ખરા જ." અગાઉના એક અર્થશાસ્ત્રીએ કહ્યું છે તેમ, મૂલ્ય તો **બે** વ્યક્તિઓ વચ્ચેનો સંબંધ છે; પરંતુ તેણે આટલું ઉમેરવું જોઈતું હતું: ભૌતિક આવરણમાં છુપાવી રાખવામાં આવેલો સંબંધ. જ્યારે આપણે મૂલ્ય વિશે, કોઈ ખાસ ઐતિહાસિક પ્રકારના સમાજમાં ઉત્પાદનના સામાજિક સંબંધોની પદ્ધતિના દૃષ્ટિબિંદુથી વિચાર કરીએ, અને હજારો હજારો વાર દોહરાતી વિનિમયની સામાન્ય પરિઘટનામાં વ્યક્ત થતા સંબંધોની પદ્ધતિના દૃષ્ટિબિંદુથી વિચાર કરીએ, ત્યારે જ સમજી શકીએ કે મૂલ્ય શું છે. "મૂલ્યો રૂપે બધાં પણ્યો જામેલા શ્રમસમયના ફક્ત નિશ્ચિત જથ્થાઓ જ છે." પણ્યોમાં મેળવવામાં આવેલા શ્રમના દ્વિવિધ લક્ષણનું વિગતવાર પૃથક્કરણ કર્યા પછી માર્ક્સ, આગળ વધીને, **મૂલ્યના રૂપનું અને નાણાનું** પૃથક્કરણ કરે છે. અહીં માર્ક્સનું મુખ્ય કાર્ય મૂલ્યના નાણારૂપના **ઉદ્દયનો**, વિનિમયના વિકાસની **ઐતિહાસિક પ્રક્રિયાનો**, અભ્યાસ

કરવાનું છે, જેની શરૂઆત વિનિમયના અલગ અલગ અને એકલદોકલ હિસ્સાઓથી ("મૂલ્યનું પ્રાથમિક અથવા આકસ્મિક રૂપ" કે જેમાં એક પણ્યના અમુક જથ્થાનો વિનિમય બીજા પણ્યના અમુક જથ્થા સાથે થાય છે) કરીને તે મૂલ્યના સાર્વત્રિક રૂપ ઉપર પહોંચે છે. તેમાં જુદાં જુદાં અનેક પણ્યોનો વિનિમય કોઈ એકના એક ખાસ પણ્ય સાથે થાય છે. માર્ક્સ અભ્યાસની પૂર્ણાહુતિ મૂલ્યના નાણારૂપ સાથે કરે છે. તેમાં સુવર્ણ ખાસ પણ્ય, સાર્વત્રિક તુલ્યાંક, બની જાય છે. વિનિમય અને પણ્ય-ઉત્પાદનના વિકાસની ઉચ્ચતમ પેદાશ રૂપે નાણું, બધા વ્યક્તિગત શ્રમના સામાજિક લક્ષણની ઉપર, બજાર દ્વારા સંયુક્ત કરવામાં આવેલા અલગ અલગ ઉત્પાદકો વચ્ચેની સામાજિક કડીની ઉપર, પડદો ઢાંકે છે, તેને છુપાવે છે. નાણાનાં વિવિધ કાર્યોનું માર્ક્સ ખૂબ ઝીણી વિગતોમાં પૃથક્કરણ કરે છે. અહીં એ વાતની ખાસ નોંધ લેવી જરૂરી છે કે તેમણે ('મૂડી'નાં શરૂઆતનાં પ્રકરણોની બાબતમાં સામાન્ય રૂપે છે તેમ) વિવરણની અમૂર્ત, અને ક્યારેક ક્યારેક શુદ્ધ નિગમનાત્મક લાગતી, રીતે વાસ્તવમાં વિનિમય તથા પણ્ય-ઉત્પાદનના વિકાસના ઇતિહાસ સંબંધી સામગ્રીના વિશાળ સંચયની છણાવટ કરી છે. "આપણે નાણા વિશે વિચાર કરીએ તો તેનું અસ્તિત્વ પણ્યોના વિનિમયની એક ચોક્કસ કક્ષા સૂચિત કરે છે. નાણાનાં ખાસ કાર્યો, જેને તે કાં તો પણ્યોના કેવળ તુલ્યાંક તરીકે, અથવા ચલણના સાધન તરીકે, અથવા ચુકવણીના સાધન તરીકે, સંગ્રહ કે સાર્વત્રિક નાણા તરીકે, પૂરાં કરે છે તે, એક કે બીજા કાર્યના વિસ્તાર તથા તુલનાત્મક પ્રાધાન્ય અનુસાર, સામાજિક ઉત્પાદનની બહુ ભિન્ન કક્ષાઓ પ્રત્યે નિર્દેશ કરે છે" ('મૂડી', ગ્રંથ પહેલો).

વધારાનું મૂલ્ય

પણ્ય-ઉત્પાદનના વિકાસની એક ચોક્કસ કક્ષાએ નાણાનું મૂડીમાં રૂપાંતર થઈ જાય છે. પણ્ય-ઉત્પાદનનું સૂત્ર હતું પ-ના-પ (પણ્ય-નાણું-પણ્ય), અર્થાત્ એક પણ્યનું વેચાણ બીજા પણ્યની ખરીદી માટે કરવું તે. એથી ઊલટું, મૂડીનું સામાન્ય સૂત્ર છે ના-પ-ના, અર્થાત્ વેચવાના હેતુ માટે (નફો લઈને) ખરીદી. ચલણમાં મૂકવામાં આવેલા નાણાના મૂળ મૂલ્યમાં જે વધારો થાય તેને માર્ક્સે વધારાનું મૂલ્ય કહ્યું છે. મૂડીવાદી ચલણમાં નાણાની આ "વૃદ્ધિ"ની હકીકત તો સૌકોઈ જાણે જ છે. ખરેખર, એ "વૃદ્ધિ" જ નાણાને **મૂડીમાં**, ઉત્પાદનના વિશેષ તથા ઐતિહાસિક રીતે નિર્ધારિત સામાજિક સંબંધરૂપી મૂડીમાં, રૂપાંતરિત કરે છે. પણ્યના ચલણમાંથી વધારાના મૂલ્યનો ઉદ્ભવ ન થઈ શકે

કારણ કે પણ્ય-ઉત્પાદન તો માત્ર સમતુલ્ય વિનિમયને જ જાણે છે, તે કિંમતના વધારાઓમાંથી પણ ન ઉદ્‌ભવી શકે કેમ કે ખરીદનારાઓ અને વેચનારાઓના અરસપરસ તોટા અને નફાઓ એકબીજાને સરખા કરી નાખે, જ્યારે અહીં તો આપણી સમક્ષ કોઈ છૂટીછવાઈ નહિ પરંતુ વ્યાપક, સામાન્ય, અને સામાજિક પરિઘટના છે. વધારાનું મૂલ્ય મેળવવા માટે નાણાના માલિકે "બજારમાં એવું પણ્ય શોધી કાઢવું... પડે... કે જેનું ઉપયોગ-મૂલ્ય મૂલ્યનો સ્રોત હોવાનો વિચિત્ર ગુણ ધરાવતું હોય"—એવું પણ્ય કે જેના ઉપયોગની પ્રક્રિયા ભેગાભેગી મૂલ્યના સર્જનની પ્રક્રિયા પણ હોય. એવું પણ્ય અસ્તિત્વ ધરાવે છે—એ છે માનવીય શ્રમશક્તિ. તેનો ઉપયોગ શ્રમ છે, અને શ્રમ મૂલ્યનું સર્જન કરે છે. નાણાનો માલિક શ્રમશક્તિને તેના મૂલ્યે ખરીદે છે. એ મૂલ્ય પણ, બીજા પ્રત્યેક પણ્યના મૂલ્યની જેમ, તેના ઉત્પાદન માટે વપરાતા સામાજિક રીતે જરૂરી શ્રમસમયથી નિર્ધારિત થાય છે (અર્થાત્ કામદાર અને તેના કુટુંબના નિર્વાહનું ખર્ચ). નાણાનો માલિક શ્રમશક્તિ ખરીદી લે એટલે તેને એ શ્રમશક્તિનો ઉપયોગ કરવાનો, એટલે કે આખો દિવસ, સમજો કે બાર કલાક, કામે લગાડવાનો, અધિકાર છે. પરંતુ છ કલાક ("જરૂરી" શ્રમસમય) દરમિયાન કામદાર પોતાના નિર્વાહના ખર્ચ પૂરતી પેદાશ ઉત્પન્ન કરી લે છે. ત્યાર પછીના છ કલાક ("વધારાનો" શ્રમસમય) દરમિયાન તે "વધારાની" પેદાશ ઉત્પન્ન કરે છે, અથવા વધારાનું મૂલ્ય ઉત્પન્ન કરે છે, જેના બદલામાં મૂડીદાર કશું ચૂકવતો નથી. એટલે, ઉત્પાદનની પ્રક્રિયાના દૃષ્ટિબિંદુથી, મૂડીમાં બે વિભાગોને ભિન્ન ભિન્ન દર્શાવવા જોઈએ: સ્થાયી મૂડી કે જે ઉત્પાદનનાં સાધનો (યંત્રો, ઓજારો, કાચો માલ, વગેરે) માટે ખર્ચવામાં આવે છે, અને એ સાધનોની કિંમતને મુદ્દલ ફેરફાર વગર (તરત જ કે થોડી થોડી કરીને) તૈયાર પેદાશની સાથે જોડી દેવામાં આવે છે; બીજો વિભાગ છે અસ્થાયી મૂડી કે જેને શ્રમશક્તિ માટે ખર્ચવામાં આવે છે. આ બીજા પ્રકારની મૂડીનું મૂલ્ય સ્થિર નથી હોતું પણ શ્રમની પ્રક્રિયામાં વૃદ્ધિ પામે છે અને વધારાના મૂલ્યનું સર્જન કરે છે. એટલે, મૂડી દ્વારા શ્રમશક્તિના શોષણનું પ્રમાણ વ્યક્ત કરવા માટે વધારાના મૂલ્યને સમગ્ર મૂડી જોડે નહિ પણ અસ્થાયી મૂડી જોડે જ સરખાવવું જોઈએ. એમ, ઉલ્લેખિત ઉદાહરણમાં માર્ક્સ એવા પ્રમાણને જે રીતે ઓળખાવે છે તે મુજબ, વધારાના મૂલ્યનો દર ૬:૬ થશે, અર્થાત્ સો ટકા થશે.

મૂડીના આવિર્ભાવના બે ઐતિહાસિક પૂર્વસંજોગો હતા: પ્રથમ, સામાન્ય રૂપે પણ્ય-ઉત્પાદનના વિકાસના પ્રમાણમાં ઊંચા સ્તરની પરિસ્થિતિમાં, વ્યક્તિગત માણસોના હાથમાં નાણાની અમુક રકમોનો સંચય; બીજું, એવા કામદારનું

અસ્તિત્વ કે જે બેવડા અર્થમાં "સ્વતંત્ર" હોય: જે પોતાની શ્રમશક્તિના વેચાણમાં કોઈ પણ જાતનાં મર્યાદા કે પ્રતિબંધથી મુક્ત હોય, અને જમીનથી તથા સામાન્ય રૂપે ઉત્પાદનનાં બધાં સાધનોથી મુક્ત થઈ ગયો હોય, જે આઝાદ અને કશાં બંધન વગરનો કામદાર હોય, "સર્વહારા" હોય, પોતાની શ્રમશક્તિના વેચાણ સિવાય બીજી કોઈ રીતે ભરણપોષણ ન કરી શકે.

વધારાના મૂલ્યમાં વૃદ્ધિ કરવાની બે મુખ્ય રીતો છે: એક, કામ-દિનને લાંબો કરવો ('નિરપેક્ષ વધારાનું મૂલ્ય"), અને જરૂરી કામ-દિનને ટૂંકો કરવો ("સાપેક્ષ વધારાનું મૂલ્ય"). માર્ક્સ પહેલી રીતનું પૃથક્કરણ કરતાં, કામ-દિનને ટૂંકો કરાવવા માટે કામદાર વર્ગના સંઘર્ષનું, અને રાજ્ય સત્તા દ્વારા કામ-દિનને લાંબો કરવા માટેની (ચૌદમી સદીથી સત્તરમી સદી સુધી) તેમ જ તેને ટૂંકો કરવા માટેની (ઓગણીસમી સદીમાં કારખાનાને લગતા કાયદાકાનૂનોની રચના) દખલગીરીનું, અત્યંત પ્રભાવક ચિત્ર અંકિત કરે છે. 'મૂડી'ના પ્રકાશન પછી, દુનિયાના બધા સભ્ય દેશોમાં કામદાર વર્ગની ચળવળના ઇતિહાસે ઢગલાબંધ નવી હકીકતો પૂરી પાડીને, એ ચિત્રને વિસ્તાર્યું છે.

સાપેક્ષ વધારાના મૂલ્યના ઉત્પાદનનું પૃથક્કરણ કરતાં માર્ક્સ મૂડીવાદમાં શ્રમની ઉત્પાદકતાની વૃદ્ધિની ત્રણ મૂળભૂત ઐતિહાસિક કક્ષાઓનું પરીક્ષણ કરે છે: (૧) સાદો સહકાર; (૨) શ્રમનું વિભાજન અને ચીજોનું ઉત્પાદન; (૩) યંત્રો અને મોટા પાયાનો ઉદ્યોગ. મૂડીવાદી વિકાસની પાયાની તથા લાક્ષણિક વિશિષ્ટતાઓની માર્ક્સે કરેલી ગહન રજૂઆત બતાવી આપે છે કે રશિયાના હાથકારીગરીના ઉદ્યોગોનું પરીક્ષણ, ઉલ્લેખિત કક્ષાઓમાંની પ્રથમ બે કક્ષાઓને સ્પષ્ટ રીતે ચિત્રિત કરતી બહોળી સામગ્રી પૂરી પાડે છે. માર્ક્સે ૧૮૬૭માં વર્ણવ્યા મુજબ, ત્યાર બાદ વીતેલી અરધી સદી દરમિયાન, મોટા પાયાના યંત્ર-ઉદ્યોગની ક્રાંતિકારક અસર સંખ્યાબંધ "નવા" દેશોમાં (રશિયા, જાપાન, વગેરે) વ્યક્ત થઈ છે.

આગળ. નવી અને અત્યંત મહત્ત્વની બાબત છે માર્ક્સનું **મૂડીના સંચયનું** પૃથક્કરણ, અર્થાત્ વધારાના મૂલ્યના એક ભાગનું મૂડીમાં રૂપાંતર, અને તેનો ઉપયોગ મૂડીદારની વ્યક્તિગત જરૂરિયાતો તથા તરંગોને સંતોષવા ખાતર નહિ પણ નવા ઉત્પાદન માટે. મૂડીમાં રૂપાંતરિત થતું સમગ્ર વધારાનું મૂલ્ય અસ્થાયી મૂડીની રચનામાં લાગી જતું હોવાની ધારણા કરી લેનારા અગાઉના બધા ક્લાસિકલ રાજકીય અર્થશાસ્ત્રીઓની (એડમ સ્મીથથી માંડીને) ભૂલને માર્ક્સે ઉઘાડી પાડી. વાસ્તવમાં, તેને **ઉત્પાદનનાં સાધનો** તથા અસ્થાયી મૂડી એવા બે ભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવે છે. અસ્થાયી મૂડીરૂપી હિસ્સાની (કુલ

મૂડીના) સરખામણીમાં સ્થાયી મૂડીરૂપી હિસ્સાની અધિક ઝડપી વૃદ્ધિ, મૂડીવાદના વિકાસની પ્રક્રિયા માટે તથા મૂડીવાદના સમાજવાદમાં રૂપાંતર માટે, અનહદ મહત્ત્વ ધરાવે છે.

કામદારોને ખસેડીને તેને બદલે યંત્રો ગોઠવી દેવાની ક્રિયા ઝડપી બનાવીને, અને એક છેડે સંપત્તિ તથા બીજે છેડે ગરીબી પેદા કરીને સાધવામાં આવતા મૂડીના સંચયથી, "અનામત શ્રમસેના" તરીકે ઓળખાતી પરિઘટના, અથવા કામદારોનો "સાપેક્ષ વધારો", અથવા "મૂડીવાદી અતિવસતિ"ની સ્થિતિ, પણ ઉત્પન્ન થાય છે, જે અત્યંત વિવિધ રૂપો ધારણ કરે છે અને ઉત્પાદનને એકદમ ઝડપથી વિસ્તારવામાં મૂડીને સહાય કરે છે. તેને ધિરાણની સગવડો તથા ઉત્પાદનનાં સાધનોના રૂપમાં મૂડીના સંચયની સાથે લઈએ તો અતિઉત્પાદનની **કટોકટીઓને** સમજવાની ચાવી મળે છે. એવી કટોકટીઓ મૂડીવાદી દેશોમાં સમય સમય પર આવી પડતી હોય છે—શરૂઆતમાં સરેરાશ પ્રત્યેક દસ વરસે, અને આગળ જતાં વધારે લાંબી તથા ઓછી ચોક્કસ મુદતો બાદ. આપણે મૂડીવાદી સમાજમાં થતા મૂડીસંચયથી, જેને જંગલી સંચય તરીકે ઓળખવામાં આવે છે તેને, જુદો તારવવો જ જોઈએ: ઉત્પાદનનાં સાધનોથી કામદારને બળજબરીથી અળગો કરવો, કિસાનોને જમીન ઉપરથી હાંકી કાઢવા, સામુદાયિક જમીન ચોરીને હડપ કરી જવી, સંસ્થાનોની પ્રથા અને રાષ્ટ્રીય કરજા, રક્ષણાત્મક જકાત, અને એવું જ બીજું ઘણું. "જંગલી સંચય" એક છેડે "સ્વતંત્ર" સર્વહારાનું સર્જન કરે છે, અને બીજે છેડે નાણાના માલિકનું, મૂડીદારનું, સર્જન કરે છે.

"મૂડીવાદી સંચયની ઐતિહાસિક વૃત્તિનું" વર્ણન માર્ક્સે નીચેના પ્રસિદ્ધ શબ્દોમાં કર્યું છે: "સીધા પ્રત્યક્ષ ઉત્પાદકોનું માલિકીહરણ નિર્દય જંગલીપણાથી અને અત્યંત કુટિલ, અત્યંત ગંદી, અત્યંત તુચ્છ, અને અત્યંત હલકટ અધમ લાગણીઓના જોરની હાલતમાં સાધવામાં આવે છે. એકલ સ્વતંત્ર મહેનતકશ માણસે પોતાના શ્રમના સંજોગો સાથે મેળ બેસાડીને ખુદ રળેલી ખાનગી મિલકતને (કિસાનોની તથા હાથકારીગરોની) હઠાવી દઈને તેને સ્થાને મૂડીવાદી ખાનગી મિલકતને મૂકવામાં આવે છે, જે બીજા લોકોના માત્ર નામ પૂરતા સ્વતંત્ર શ્રમના શોષણ ઉપર આધારિત હોય છે... હવે જેનું માલિકીહરણ કરવાનું છે તે ફક્ત પોતાને માટે કામ કરતો કામદાર નથી પરંતુ અનેક કામદારોનું શોષણ કરતો મૂડીદાર છે. એ માલિકીહરણ મૂડીવાદી ઉત્પાદનના જ અંતર્ગત નિયમોના કાર્ય દ્વારા, મૂડીના કેંદ્રીકરણ દ્વારા, સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. એક મૂડીદાર હંમેશાં અનેકની હત્યા કરે છે. આ કેંદ્રીકરણની સાથે સાથે,

અથવા થોડાક મૂડીદારો દ્વારા અનેક મૂડીદારોના આ માલિકીહરણની સાથે સાથે, નિત્ય વિસ્તાર પામતા પાયા ઉપર, શ્રમની પ્રક્રિયાના સહકારી રૂપનો, વિજ્ઞાનના સભાન ટેકનિકલ ઉપયોગનો, ધરતીના પદ્ધતિસર ખેડાણનો, શ્રમનાં સાધનોના ફક્ત સહિયારી રીતે જ વાપરી શકાય એવાં શ્રમસાધનોમાં રૂપાંતરનો, ઉત્પાદનનાં સાધનોને સંયોજિત સમાજીકૃત શ્રમનાં ઉત્પાદનનાં સાધનો તરીકે ઉપયોગમાં લઈને ઉત્પાદનનાં બધાં સાધનોની કરવામાં આવતી કરકસરનો, વિશ્વબજારની જાળમાં બધી પ્રજાઓને ફસાવી દેવાનો, અને તેની સાથે મૂડીવાદી અમલના આંતરરાષ્ટ્રીય લક્ષણનો, વિકાસ થતો જાય છે. રૂપાંતરની આ પ્રક્રિયાના બધા જ ફાયદાઓને બળજબરીથી પચાવી પાડનારા અને પોતાના ઈજારામાં જકડી લેનારા મૂડીસમ્રાટોની સતત ઘટતી જતી સંખ્યાની સાથે સાથે વિપદા, જુલમ, ગુલામી, અધોગતિ, અને શોષણનાં પરિમાણો વૃદ્ધિ પામતાં જાય છે; પરંતુ તેની સાથે સાથે કામદાર વર્ગનો વિદ્રોહ પણ જોર પકડતો જાય છે, એવા વર્ગનો વિદ્રોહ કે જે સંખ્યામાં નિરંતર વધતો જાય છે, અને ખુદ મૂડીવાદી ઉત્પાદનની પ્રક્રિયાના તંત્ર દ્વારા જ શિસ્તબદ્ધ, સંયુક્ત, તથા સંગઠિત થતો જાય છે. જેની સાથે સાથે અને જેના અમલમાં ઉત્પાદનની રીત ફૂટી નીકળીને ફૂલીફાલી છે એ મૂડીનો ઈજારો જ ઉત્પાદનની રીતને જકડતી બેડી બની જાય છે. ઉત્પાદનનાં સાધનોનું કેંદ્રીકરણ અને શ્રમનું સમાજીકરણ આખરે એવા બિંદુએ પહોંચી જાય છે કે જ્યારે તેઓ પોતાના મૂડીવાદી આવરણ જોડે અસંગત બની જાય છે. એ આવરણ ધડાક કરતું ફાટી જઈને છિન્નવિચ્છિન્ન થઈ જાય છે. મૂડીવાદી ખાનગી મિલકતનો મૃત્યુઘંટ રણકી ઊઠે છે. માલિકીહરણ કરનારાઓનું માલિકીહરણ કરી લેવામાં આવે છે" ('મૂડી', ગ્રંથ પહેલો).

માર્ક્સે 'મૂડી'ના દ્વિતીય ગ્રંથમાં આપેલું એકંદર સામાજિક મૂડીની વૃદ્ધિનું પૃથક્કરણ પણ નવું અને અત્યંત મહત્ત્વનું છે. અહીં પણ માર્ક્સ કોઈ એક અલગ પરિઘટનાનું નહિ પણ વ્યાપક પરિઘટનાનું પૃથક્કરણ કરે છે, સમાજના અર્થતંત્રના એક અંશનું નહિ પણ આખા અર્થતંત્રનું પૃથક્કરણ કરે છે. ક્લાસિકલ અર્થશાસ્ત્રીઓની ઉપરોક્ત ભૂલને સુધારીને માર્ક્સ સમગ્ર સામાજિક ઉત્પાદનને બે વિભાગોમાં વહેંચી નાખે છે: (૧) ઉત્પાદનનાં સાધનોનું ઉત્પાદન, અને (૨) વપરાશની ચીજોનું ઉત્પાદન. તેમણે એકંદર સામાજિક મૂડીના—તેનાં અગાઉનાં પરિમાણોમાં પુનરુત્પાદિત થાય ત્યારે અને સંચયની હાલતમાં, એમ બન્ને સ્થિતિમાં—પરિચલનની વિગતવાર ચર્ચા સખ્યાબંધ ઉદાહરણો આપીને કરી છે. નફાનો સરેરાશ દર મૂલ્યના નિયમને આધારે કેવી રીતે રચાય છે, એ સમસ્યાને મૂડીનો તૃતીય ગ્રંથ ઉકેલી આપે છે. આર્થિક

વિજ્ઞાને માર્ક્સના વ્યક્તિત્વ મારફત આગળ ભરેલી ભારે મોટી ફાળ એ હકીકતમાં સમાયેલી છે કે તેમણે સમગ્ર સામાજિક અર્થતંત્રનું પૃથક્કરણ વ્યાપક આર્થિક પરિઘટનાના દૃષ્ટિબિંદુથી કર્યું છે, અણઘડ રાજકીય અર્થશાસ્ત્ર તથા આધુનિક "સીમાન્ત ઉપયોગિતાનો સિદ્ધાંત"[16] ઘણી વાર જેમની મર્યાદામાં રહેતાં હોય છે એ અલગ અલગ કિસ્સાઓ અથવા હરીફાઈનાં બાહ્ય તથા ઉપલકિયાં પાસાંઓના દૃષ્ટિબિંદુથી નહિ. માર્ક્સ પ્રથમ તો વધારાના મૂલ્યના ઉદ્‌ગમનું પૃથક્કરણ કરે છે અને પછી આગળ વધીને નફામાં, વ્યાજમાં, અને સાંથમાં તેના વિભાજન વિશે વિચાર કરે છે. વધારાનું મૂલ્ય અને ઉત્પાદનમાં રોકવામાં આવેલી કુલ મૂડી વચ્ચેનું પ્રમાણ એટલે નફો. "ખૂબ સંઘટિત" મૂડી (અર્થાત્ અસ્થાયી મૂડીની ઉપર સ્થાયી મૂડીનું સામાજિક સરેરાશ કરતાં વધારે વર્ચસ્વ ધરાવતી મૂડી) નફાનો સરેરાશ કરતાં નીચો દર ઉત્પન્ન કરે છે, "ઓછી સંઘટિત" મૂડી નફાનો સરેરાશ કરતાં ઊંચો દર ઉત્પન્ન કરે છે. બન્ને દાખલા-ઓમાં, મૂડીદારો વચ્ચેની હરીફાઈ અને પોતાની મૂડીને એક શાખામાંથી બીજી શાખામાં ફેરવી નાખવાની તેમની આઝાદી, નફાના દરને સરેરાશ સુધી ઘટાડી નાખશે. અમુક ચોક્કસ સમાજમાં બધાં પણ્યોનાં મૂલ્યોનો કુલ સરવાળો પણ્યોની કિંમતોના કુલ સરવાળા જોડે મેળ ખાય છે, પરંતુ અલગ અલગ સાહસોમાં અને ઉત્પાદનની શાખાઓમાં, હરીફાઈને પરિણામે, પણ્યોને તેમનાં મૂલ્યો પ્રમાણે નહિ પરંતુ **ઉત્પાદનની કિંમતોએ** (અથવા ઉત્પાદન-કિંમતોએ) વેચવામાં આવે છે, જે રોકાયેલી મૂડી અને સરેરાશ નફાના સરવાળા સમાન હોય છે.

એ રીતે, કિંમતો અને મૂલ્યો વચ્ચેના અંતરની અને નફાઓના સમીકરણની સુવિદિત અને નિર્વિવાદ હકીકતને માર્ક્સે મૂલ્યના નિયમના આધારે પૂર્ણ રીતે સમજાવી છે, કેમ કે બધાં પણ્યોનાં મૂલ્યોનો કુલ સરવાળો કિંમતોના કુલ સરવાળા જોડે મેળ ખાય છે. પરંતુ, (સામાજિક) મૂલ્યનું (અલગ અલગ) કિંમતો જોડે સમીકરણ સાદી અને પ્રત્યક્ષ રીતે નહિ પણ ખૂબ અટપટી રીતે થાય છે. તદ્દન સ્વાભાવિક છે કે જે સમાજમાં પણ્યોના અલગ અલગ ઉત્પાદકો માત્ર બજાર દ્વારા જ સંકળાતા હોય તેમાં કાયદાનું પાલન કેવળ સરેરાશ, સામાજિક, વ્યાપક પરિઘટના જ હોય, અને બન્ને દિશામાં થતાં અલગ અલગ વિચલનો અરસપરસ એકબીજાનો છેદ ઉડાડી દે.

શ્રમની ઉત્પાદકતામાં વધારો, અસ્થાયી મૂડીની સરખામણીમાં સ્થાયી મૂડીની અધિક ઝડપી વૃદ્ધિ સૂચિત કરે છે. વધારાનું મૂલ્ય માત્ર અસ્થાયી મૂડીનું કાર્ય છે એટલે સ્પષ્ટ છે કે નફાનો દર મૂડીના અસ્થાયી વિભાગના સંબંધમાં નહિ પણ સમગ્ર મૂડીના સંબંધમાં (વધારાના મૂલ્યનું પ્રમાણ) નીચો થવાનું વલણ

ધારણ કરે છે. આ વલણનું અને તેને છુપાવતા કે તેની પ્રતિક્રિયા કરતા સંખ્યાબંધ સંજોગોનું માર્ક્સે વિગતવાર પૃથક્કરણ કર્યું છે. 'મૂડી'ના તૃતીય ગ્રંથમાં વ્યાજખોરની મૂડી, વેપારી મૂડી, અને નાણાકીય મૂડી વિશેના જે ખૂબ રસપ્રદ વિભાગો છે તેમની ચર્ચા કરવા રોકાયા વગર આપણે અત્યંત મહત્ત્વના વિભાગ પર — **સાંથના** સિદ્ધાંત પર — પહોંચી જવું જ જોઈએ. જમીનનો વિસ્તાર મર્યાદિત છે, અને જમીન વ્યક્તિગત ખાનગી માલિકોના હાથમાં છે, એટલે ખેતીની પેદાશોના ઉત્પાદનની કિંમત, સરેરાશ કોટિની જમીનમાં થતા ઉત્પાદનના ખર્ચના આધારે નહિ પણ ખરાબમાં ખરાબ જમીનમાં થતા ઉત્પાદનના ખર્ચના આધારે નિર્ધારિત થાય છે; ઊપજને બજારમાં પહોંચાડવાના સરેરાશ સંજોગોના આધારે નહિ પણ ખરાબમાં ખરાબ સંજોગોના આધારે નિર્ધારિત થાય છે. એ કિંમત અને વધારે સારી જમીનમાં (કે વધારે સારા સંજોગોમાં) થતા ઉત્પાદનની કિંમત વચ્ચેનો તફાવત **ભેદમૂલક સાંથ** બને છે. માર્ક્સ તેનું વિગતવાર પૃથક્કરણ કરતાં, અને જમીનના વિવિધ ટુકડાઓની ફળદ્રૂપતાના તફાવતમાંથી તથા જમીનમાં રોકવામાં આવેલી મૂડીના પ્રમાણોના અંતરમાંથી તેના ઉદ્ભવની રીત બતાવતાં, રિકાર્ડોની ભૂલને ('વધારાના મૂલ્યના સિદ્ધાંતો' પણ જુઓ, જેમાં રોડબેર્ટસની ટીકા નોંધપાત્ર છે) પૂર્ણ રીતે ખુલ્લી પાડે છે. રિકાર્ડોની માન્યતા એવી હતી કે વધારે સારી જમીનમાંથી વધારે ખરાબ જમીનમાં ક્રમવાર સતત સંક્રમણ થતું રહે ત્યારે જ ભેદમૂલક સાંથ ઉદ્ભવે છે. એથી ઊલટું, વિપરીત ક્રમનાં સંક્રમણો પણ હોઈ શકે, જમીન એક પ્રકારમાંથી બીજા પ્રકારોમાં પલટાઈ જાય (ખેતીને લગતી ટેકનીકોમાં પ્રગતિ થવાને કારણે, શહેરોના ઉત્કર્ષને કારણે, વગેરે, વગેરે). મૂડીવાદની ખામીઓ, મર્યાદાઓ, તથા આંતરવિરોધો માટે કુદરતને દોષિત ઠરાવનારો બદનામ "ઘટતા વળતરનો નિયમ" ગંભીર રીતે ભૂલભરેલો છે. તદુપરાંત, ઉદ્યોગની બધી શાખાઓમાં અને સામાન્ય રૂપે રાષ્ટ્રીય અર્થતંત્રમાં નફાનું સમીકરણ, હરીફાઈની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાની તથા એક શાખામાંથી બીજી શાખામાં મૂડીના મુક્ત વહેણની પૂર્વધારણા કરે છે. પરંતુ જમીનની ખાનગી માલિકી ઇજારદારીને ઉત્પન્ન કરે છે, જે મુક્ત વહેણને અવરોધે છે. એ ઇજારદારીને કારણે, જ્યાં મૂડી ઓછી સંઘટિત હોય, અને પરિણામે નફાનો દર અલગ રીતે વધારે ઊંચો હોય, ત્યાં ખેતીની પેદાશો નફાના દરના સમીકરણની તદ્દન મુક્ત પ્રક્રિયામાં પ્રવેશ કરતી નથી. ઇજારદાર તરીકે જમીનદાર કિંમતને સરેરાશથી ઊંચી રાખી શકે છે, અને એવી ઇજારદારીની કિંમત **નિરપેક્ષ** સાંથને ઉત્પન્ન કરે છે. મૂડીવાદમાં ભેદમૂલક સાંથનો અંત ન આણી શકાય પરંતુ નિરપેક્ષ સાંથનો અંત તો આણી **શકાય** — દાખલા તરીકે

જમીનના રાષ્ટ્રીયકરણ મારફત, તેને રાજ્યની મિલકત બનાવી દઈને. એથી ખાનગી જમીનદારોની ઈજારદારીના પાયા ખોદાઈ જશે અને તેનો અર્થ ખેતીમાં હરીફાઈની સ્વતંત્રતાની વધારે સુસંગત અને પરિપૂર્ણ પ્રવૃત્તિનો થશે. એટલે જ, માર્ક્સ નિર્દેશ કરે છે તેમ, મૂડીવાદી ઉદ્દામોએ ઈતિહાસના ક્રમ દરમિયાન, જમીનના રાષ્ટ્રીયકરણની આ પ્રગતિશીલ મૂડીવાદી માંગને ફરીફરીને આગળ ધરી છે. એવી માંગ મોટા ભાગના મૂડીદારોને ભયભીત પણ કરે છે કેમ કે તે બીજી એક ઈજારદારીને પણ સાવ નજીકથી અસર કરે છે, એવી ઈજારદારીને અસર કરે છે કે જે આજના જમાનામાં ખાસ મહત્ત્વની અને "નાજુક" છે—એ છે સામાન્ય રૂપમાં ઉત્પાદનનાં સાધનોની ઈજારદારી. (મૂડીના નફાના સરેરાશ દરના અને નિરપેક્ષ સાંથના પોતાના સિદ્ધાંતનું અજબ સરળ, સંક્ષિપ્ત, અને સ્પષ્ટ વિવરણ માર્ક્સે પોતે જ ૧૮૬૨ના ઑગસ્ટની બીજી તારીખે લખેલા પત્રમાં આપ્યું છે. જુઓ 'બ્રીફવેખ્સેલ', ગ્રંથ ત્રીજો, પૃષ્ઠ ૭૭-૮૧; તેમ જ ૧૮૬૨ના ઑગસ્ટની નવમી તારીખનો પત્ર, એ જ પુસ્તક, પૃષ્ઠ ૮૬-૮૭.) સાંથના ઈતિહાસના સંબંધમાં માર્ક્સે કરેલા પૃથક્કરણની નોંધ લેવાનું પણ મહત્ત્વનું છે. તેમાં તેમણે બતાવ્યું છે કે શ્રમ-સાંથનું (ઉમરાવની જમીનમાં કામ કરીને કિસાન વધારાની પેદાશ ઉત્પન્ન કરે છે) રૂપાંતર ઊપજ કે જણસના રૂપમાં ચૂકવવામાં આવતી સાંથમાં (કિસાન પોતાની જ જમીનમાં વધારાની પેદાશ ઉત્પન્ન કરે છે અને "બિનઆર્થિક બંધન"ને કારણે જમીનદારને હવાલે કરી દે છે) કેવી રીતે થાય છે, પછી તેનું રૂપાંતર નાણા-સાંથમાં (જણસરૂપી સાંથ કે જેને પણ્ય ઉત્પાદનના વિકાસના પરિણામે નાણામાં પલટાવી દેવામાં આવે છે—પુરાણા રશિયામાં ઓબ્રોક) કેવી રીતે થાય છે, અને છેલ્લે, મજૂરોને કામે રાખીને ખેતીનો ધંધો કરતો માણસ જ્યારે કિસાનનું સ્થાન લઈ લે છે ત્યારે, તેનું રૂપાંતર મૂડીવાદી સાંથમાં કેવી રીતે થાય છે. "મૂડીવાદી સાંથની ઉત્પત્તિ"ના આ પૃથક્કરણના સંબંધમાં, માર્ક્સે વ્યક્ત કરેલા, **ખેતીમાં મૂડીવાદની ઉત્ક્રાંતિને** લગતા, ઘણા ગહન વિચારોની (રશિયા જેવા પછાત દેશો માટે ખાસ મહત્ત્વ ધરાવતા વિચારોની) નોંધ લેવી ઘટે. "વધુમાં પૈસા માટે કામે રહેતા મુફલિસ દહાડિયાઓનો વર્ગ જણસરૂપી સાંથના નાણા-સાંથમાં રૂપાંતરની સાથે અનિવાર્ય રીતે અસ્તિત્વમાં આવે છે એટલું જ નહિ પરંતુ તે એવા રૂપાંતરને પૂર્વનિર્ધારિત પણ કરે છે. આ નવો વર્ગ પોતાની ઉત્પત્તિ દરમિયાન જ્યારે ફક્ત છૂટીછવાઈ રીતે જ દેખા દેતો હોય છે ત્યારે, વધારે સગવડ ધરાવતા ખેડૂતોમાં, સાંથની ચુકવણીની શરતે ખેતીના રોજી-મજૂરોનું શોષણ પોતાને જ હિસાબે કરવાનો રિવાજ જરૂર વિકસે જ છે—લગભગ સામંતશાહી જમાનાની જેમ જ કે જ્યારે

વધારે સુખી ખેડૂત-ખેતગુલામો પોતે પણ ખેતગુલામો રાખતા હતા. એ રીતે, તેઓ ધીરે ધીરે અમુક પ્રમાણમાં સંપત્તિનો સંચય કરવાની તથા પોતે જ ભાવિ મૂડીદારોમાં રૂપાંતરિત થઈ જવાની શક્યતા પ્રાપ્ત કરે છે. જમીનની ઉપર પોતાની મેળે જ કબજો જમાવી બેઠેલા જમીનના કબજેદારો મૂડીવાદી સાંથીઓની શિશુ-શાળા ઉત્પન્ન કરે છે, જેનો વિકાસ ગ્રામવિસ્તારની સીમાઓની બહારના મૂડીવાદી ઉત્પાદનના સામાન્ય વિકાસ દ્વારા નિર્ધારિત થાય છે ('મૂડી', ગ્રંથ ત્રીજો, પૃષ્ઠ ૩૩૨). ખેતી કરતી વસતિના એક ભાગના માલિકીહરણ અને તેની હકાલપટ્ટીએ મજૂરોને, તેમનાં ગુજરાનનાં સાધનોને અને શ્રમ માટેની સામગ્રીને, ઔદ્યોગિક મૂડી માટે મુક્ત કર્યાં એટલું જ નહિ પરંતુ દેશી બજારનું સર્જન પણ કર્યું ('મૂડી', ગ્રંથ પહેલો, પૃષ્ઠ ૭૭૮). ગામોની વસતિનું દરિદ્રીકરણ તથા પાયમાલી, મૂડીને માટે મજૂરોની અનામત સેનાના સર્જનમાં, પોતાનો ભાગ ભજવે છે. પ્રત્યેક મૂડીવાદી દેશમાં, "ખેતી કરતી વસતિનો અમુક હિસ્સો એ કારણે સતત શહેરી, અથવા ચીજો બનાવતા, સર્વહારા વર્ગની સ્થિતિમાં પહોંચી જવાની અણિ ઉપર રહેતો હોય છે... સાપેક્ષ રીતે વધારાની વસતિનો આ સ્રોત સતત વહેતો રહે છે... ખેતમજૂરની અવસ્થા એ કારણે ઓછામાં ઓછા વેતનની કક્ષા સુધી નીચે ઊતરી જાય છે, અને તેનો એક પગ નિરંતર કંગાલિયતના કાંપમાં ખૂંપેલો હોય છે" ('મૂડી', ગ્રંથ પહેલો, પૃષ્ઠ ૬૬૮). કિસાન જે જમીન ખેડતો હોય તેની ઉપર તેની ખાનગી માલિકી નાના પાયાના ઉત્પાદનનો પાયો છે, અને તેની સમૃદ્ધિની, તથા એ સમૃદ્ધિ કાયમી બની રહેવાની, શરત છે. પરંતુ એવું નાના પાયાનું ઉત્પાદન તો સમાજના ફક્ત સંકુચિત અને પ્રારંભિક માળખા સાથે જ સુસંગત છે. મૂડીવાદમાં "કિસાનોનું શોષણ ઔદ્યોગિક સર્વહારા વર્ગના શોષણથી ફક્ત રૂપની બાબતમાં જ ભિન્ન હોય છે, શોષક તો એક જ હોય છે: મૂડી. વ્યક્તિગત મૂડીદારો ગીરોની પ્રથા અને વ્યાજખોરી મારફત વ્યક્તિગત કિસાનોનું શોષણ કરે છે, મૂડીદાર વર્ગ કિસાન વર્ગનું શોષણ રાજ્યના કરો મારફત કરે છે" ('ફ્રાંસમાં વર્ગસંઘર્ષ'). "કિસાનનું નાનકડું ખેતર હવે તો મૂડીદાર માટે એક બહાનું જ રહ્યું છે, જે તેને માટે જમીનમાંથી નફો, વ્યાજ, અને સાંથ ચૂસી લેવાનું, અને જમીન ખેડનારની વેતનની ચિંતા તેની ઉપર જ છોડી દેવાનું, શક્ય બનાવે છે" ('અઢારમી બ્રુમેર'). કિસાન સામાન્ય રીતે મૂડીવાદી સમાજને, અર્થાત્ મૂડીદાર વર્ગને, વેતનનો એક ભાગ પણ હવાલે કરી દે છે, અને પોતે "આઈરિશ સાંથી-ખેડૂતની દશા" જેટલો ઊંડો ઊતરી જાય છે — અને એ

બધું ખાનગી માલિક બનવાના મિથ્યા મનોરથને ખાતર ('ફ્રાંસમાં વર્ગસંઘર્ષ'). "ઉત્પાદનની મૂડીવાદી રીત ધરાવતા દેશો કરતાં, નાના કિસાનની જમીનમાલિકીનું પ્રાધાન્ય ધરાવતા દેશોમાં, અનાજની કિંમતો નીચી હોય છે તેના કારણોમાંનું એક" શું છે? ('મૂડી', ગ્રંથ ત્રીજો, પૃષ્ઠ ૩૪૦). કારણ એ છે કે કિસાન પોતાની વધારાની પેદાશનો એક ભાગ સમાજને (અર્થાત્ મૂડીદાર વર્ગને) મફત હવાલે કરી દે છે. ફળસ્વરૂપ, એ નીચી કિંમતો (અનાજ તથા ખેતીની બીજી ઊપજની) ઉત્પાદકોની શ્રમ-ઉત્પાદકતાનું કોઈ રીતે નહિ પણ તેમની ગરીબીનું જ પરિણામ છે ('મૂડી', ગ્રંથ ત્રીજો, પૃષ્ઠ ૩૪૦). નાના પાયાના ઉત્પાદનનું સામાન્ય રૂપ બની રહેતી નાના ખેતરોની પદ્ધતિ મૂડીવાદમાં ક્ષીણ થતી જાય છે, ભાંગી પડે છે, અને નષ્ટ થઈ જાય છે. "જમીનના નાનકડા ટુકડાઓની માલિકીનું સ્વરૂપ જ શ્રમનાં સામાજિક ઉત્પાદક શક્તિઓના વિકાસને, શ્રમની સામાજિક રૂપોના વિકાસને, મૂડીની સામાજિક જમાવટના વિકાસને, મોટા પાયાના પશુપાલનના વિકાસને, અને વિજ્ઞાનના વધતા જતા ઉપયોગને બકાત રાખે છે. વ્યાજખોરી અને કરવેરાની પ્રથા તેને દરેક ઠેકાણે કંગાલ બનાવી નાખે છે. જમીનની ખરીદીમાં મૂડીનું રોકાણ એ મૂડીને ખેડકામમાંથી પાછી ખેંચી લે છે. તેની સાથે સાથે ઉત્પાદનનાં સાધનોનું અંતહીન વિભાજન અને ઉત્પાદકોની પોતાની વિચ્છિન્ન દશા પેદા થાય છે." (સહકારી સમાજો, અર્થાત્ નાના કિસાનોનાં મંડળો, અત્યંત પ્રગતિશીલ મૂડીવાદી ભૂમિકા ભજવવાની સાથે સાથે, આ વલણને સમૂળગું દૂર કરી નાખ્યા વગર માત્ર નબળું પાડે છે; એ પણ ન જ ભૂલવું જોઈએ કે એ સહકારી સમાજો સુખી કિસાનો માટે ઘણું ઘણું કરે છે, પણ ગરીબ કિસાનોના બહોળા સમુદાય માટે બહુ ઓછું— લગભગ નહિવત્—કરે છે; એ ઉપરાંત, એ સમાજો પોતે જ કામે રખાતા મજૂરોના શોષકો બની જાય છે.) "માનવીની શક્તિની અમાનુષી બરબાદી, ઉત્પાદનની પરિસ્થિતિઓની વધતી જતી અવદશા, અને ઉત્પાદનનાં સાધનોની ઊંચી કિંમતો—એ છે જમીનના નાના ટુકડાઓની માલિકીનો અનિવાર્ય નિયમ." ઉદ્યોગની જેમ ખેતીમાં પણ મૂડીવાદ ઉત્પાદનની પ્રક્રિયાને "ઉત્પાદકની શહીદી"ની કિંમતે જ રૂપાંતરિત કરે છે. "ગામોના મજૂરો વધારે બહોળા વિસ્તારોમાં વિખેરાઈ જવાથી તેમની પ્રતીકારની શક્તિ તૂટી જાય છે, જ્યારે શહેરના સંચાલકોની જમાવટ વૃદ્ધિ પામે છે. શહેરી ઉદ્યોગોની જેમ, આધુનિક ખેતીમાં પણ, ગતિમાન થયેલી વૃદ્ધિશીલ ઉત્પાદકતાને તથા શ્રમના જથ્થાને, શ્રમશક્તિની બરબાદીની, અને બીમારી મારફત તેના ખાતમાની, કિંમતે ખરીદવામાં આવે છે. એ ઉપરાંત, મૂડીવાદી ખેતીમાં બધી પ્રગતિ કેવળ મજૂરને લૂંટવાની જ નહિ

પરંતુ ધરતીને ચૂસી લેવાની કલામાં પણ પ્રગતિ હોય છે... એટલે, મૂડીવાદી ઉત્પાદન ટેકનોલોજીનો, અને વિવિધ પ્રક્રિયાઓને સાંકળી લેતી એક સામાજિક સમગ્રતાનો, વિકાસ સંપત્તિના મૂળ સ્રોતોનું—ધરતી તથા મજૂરનું—સત્ત્વ ચૂસી લઈને જ કરે છે" ('મૂડી', ગ્રંથ પહેલો, ૧૩મા પ્રકરણના અંતમાં).

સમાજવાદ

ઉપર જણાવવામાં આવ્યું તેમાંથી સ્પષ્ટ છે કે માર્ક્સ, મૂડીવાદી સમાજના સમાજવાદી સમાજમાં રૂપાંતરની અનિવાર્યતાનો નિષ્કર્ષ, વર્તમાન સમાજના વિકાસના આર્થિક નિયમના જ પૂરેપૂરા અને એકમાત્ર આધારે તારવે છે. માર્ક્સના અવસાન પછીની અરધી સદી દરમિયાન, નિત્ય વધતી જતી ઝડપે આગળ ધપેલું અને મોટા પાયાના ઉત્પાદનના ઉત્કર્ષમાં, મૂડીવાદી કાર્ટેલોમાં, સિંડિકેટોમાં, તથા ટ્રસ્ટોમાં તેમ જ નાણાકીય મૂડીના પ્રસાર તથા પારાવાર વધેલી શક્તિમાં ખૂબ ચોટદાર રીતે વ્યક્ત થયેયું શ્રમનું સમાજીકરણ, સમાજવાદના અનિવાર્ય ઉદયનો મુખ્ય ભૌતિક પાયો પૂરો પાડે છે. એ રૂપાંતરનું બૌદ્ધિક તથા નૈતિક પ્રેરકબળ, તથા તેને ભૌતિક રીતે સિદ્ધ કરનારું પરિબળ, સર્વહારા વર્ગ છે, જેને મૂડીવાદે પોતે જ તાલીમ આપી છે. સર્વહારા વર્ગનો મૂડીદાર વર્ગની વિરુદ્ધ સંઘર્ષ, હંમેશાં વધારે સમૃદ્ધ બનતાં જતાં અનેકવિધ રૂપોમાં અભિવ્યક્તિ પામતો જાય છે, અને અનિવાર્ય રીતે એવો રાજકીય સંઘર્ષ બની જાય છે કે જેનું ધ્યેય સર્વહારા વર્ગ દ્વારા રાજકીય સત્તા જીતી લેવાનું, "સર્વહારા વર્ગની સરમુખત્યારી" સ્થાપવાનું, હોય છે. ઉત્પાદનનું સમાજીકરણ ઉત્પાદનનાં સાધનોની સમાજની માલિકીમાં, "માલિકીહરણ કરનારાઓના માલિકીહરણમાં", પરિણમ્યા વગર રહી શકે જ નહિ. શ્રમ-ઉત્પાદકતાનો અતિ ભારે ઉત્કર્ષ, ટૂંકો કામદિન, અને નાના પાયાના પ્રારંભિક અવસ્થાના તથા વેરવિખેર ઉત્પાદનના અવશેષોને સ્થાને, તેના ભંગારને સ્થાને, સામુદાયિક તથા ઉન્નત શ્રમ—એવાં છે એ રૂપાંતરનાં સીધાં પરિણામો. ખેતી અને ઉદ્યોગ વચ્ચેનાં બંધનોને મૂડીવાદ હંમેશને માટે તોડી નાખે છે, પરંતુ સાથે સાથે જ, પોતાના અસીમ વિકાસ દ્વારા એ બંધનોનાં નવાં તત્ત્વોને તૈયાર કરે છે, વિજ્ઞાનના સભાન પ્રયોગના તથા સામુદાયિક શ્રમની જમાવટના અને માનવીય વસતિની ફેરવહેંચણીના આધારે (એ રીતે ગામોની પછાત, વેરવિખેર, તથા અસંસ્કારી દશાનો તેમ જ મોટાં શહેરોમાં વ્યાપક લોકસમુદાયોની અસ્વાભાવિક જમાવટનો, એ બેઉનો, અંત આણીને) ખેતી અને ઉદ્યોગના જોડાણના સંજોગો પેદા કરે છે. વર્તમાન

મૂડીવાદનાં ઉચ્ચતમ રૂપો એક નવા પ્રકારના પરિવારને અસ્તિત્વમાં આણે છે, સ્ત્રીઓના દરજ્જાની બાબતમાં તથા નવી પેઢીના ઉછેરમાં નવી પરિસ્થિતિઓ પેદા કરે છે: સ્ત્રીઓ તથા બાળકોની મજૂરી, અને મૂડીવાદ દ્વારા પિતૃપ્રધાન પરિવારનું ખંડન, આધુનિક સમાજમાં અનિવાર્ય રીતે એકદમ ભયંકર, વિનાશક, અને ઘૃણાજનક રૂપો ધારણ કરે છે. તેમ છતાં, "આધુનિક ઉદ્યોગ સ્ત્રીઓને, તરુણ લોકોને, અને બન્ને જાતિનાં બાળકોને ઘરની બહાર, ઉત્પાદનની સામાજિક રીતે સંગઠિત પ્રક્રિયામાં, મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવવા આપીને કૌટુંબિક જીવનના બહેતર રૂપના તથા સ્ત્રી અને પુરુષ જાતિઓ વચ્ચે બહેતર રૂપ ધરાવતા સંબંધોના, આર્થિક પાયાનું સર્જન કરે છે. અલબત્ત, ટ્યુટોનિક-ખ્રિસ્તી પરિવારના રૂપને પરિપૂર્ણ અને અંતિમ ગણવામાં એટલી જ મૂર્ખાઈ છે કે જેટલી પ્રાચીન રોમન, પ્રાચીન ગ્રીક, અથવા પૌરસ્ત્ય રૂપોને એવાં ગણવામાં છે, જોકે એ બધાંને એકીસાથે જોવામાં આવે તો તેઓ ઐતિહાસિક વિકાસની હારમાળા બની રહે છે. તદુપરાંત, સ્પષ્ટ છે કે સામુદાયિક મહેનતકશ જૂથ, સ્ત્રીપુરુષ બેઉ જાતિઓની તરેહવાર નાનીમોટી વ્યક્તિઓનું બનેલું છે એ હકીકત, સરખા સંજોગોમાં આવશ્યક રીતે માનવતામય વિકાસ અંકિત કરે જ; જોકે આપમેળે વિકસિત પાશવી તથા મૂડીવાદી રૂપમાં, જ્યાં ઉત્પાદનની પ્રક્રિયાની હયાતી મજૂર માટે નથી હોતી પરંતુ મજૂરની હયાતી ઉત્પાદનની પ્રક્રિયા માટે હોય છે એવા રૂપમાં, એ હકીકત ભ્રષ્ટતા તથા ગુલામીનું અનિષ્ટ ઉગમસ્થાન છે ('મૂડી', ગ્રંથ પહેલો, ૧૩મા પ્રકરણના અંતમાં). કારખાનાની પ્રથા "ભાવિ કેળવણીનું બીજ ધરાવે છે, એવી કેળવણીનું કે જે અમુક ઉંમરથી મોટા પ્રત્યેક બાળકની બાબતમાં ઉત્પાદક શ્રમની સાથે શિક્ષણ તથા વ્યાયામનું જોડાણ સાધશે, અને કેવળ સામાજિક ઉત્પાદનની કાર્યક્ષમતામાં વધારો કરવાની એક રીત તરીકે જ નહિ પણ પૂર્ણ વિકસિત માનવીઓના ઘડતરની એકમાત્ર રીત તરીકે" ('મૂડી', ગ્રંથ પહેલો, ૧૩મા પ્રકરણના અંતમાં). માર્ક્સનો સમાજવાદ રાષ્ટ્રીયતાની તથા રાજ્યની સમસ્યાઓને એક જ ઐતિહાસિક કક્ષાએ મૂકે છે, અને તે માત્ર ભૂતકાળને સમજાવવાના અર્થમાં જ નહિ, ભવિષ્યને હિંમતભેર ભાખવાના તથા તેની સિદ્ધિ માટે હિંમતભરી અમલી પ્રવૃત્તિના અર્થમાં પણ. સામાજિક વિકાસના મૂડીવાદી યુગમાં રાષ્ટ્રો અનિવાર્ય પેદાશ છે, અનિવાર્ય રૂપ છે. "પોતાને રાષ્ટ્રનો એક હિસ્સો" બનાવ્યા વગર, "રાષ્ટ્રીય" ("જોકે શબ્દના મૂડીવાદી અર્થમાં નહિ") બન્યા વગર, કામદાર વર્ગ જોરાવર ન બની શકે, પરિપકવ ન થઈ શકે, અને આકાર ધારણ ન કરી શકે. પરંતુ, મૂડીવાદનો વિકાસ રાષ્ટ્રીય સરહદી અવરોધોને વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં તોડી નાખે છે, રાષ્ટ્રીય એકલતાનો અંત

આણે છે, રાષ્ટ્રીય વિરોધોને સ્થાને વર્ગવિરોધોને સ્થાપે છે. એટલે, વિકસિત મૂડીવાદી દેશોની બાબતમાં તદ્દન ખરું છે કે "કામદાર ઇન્સાનોને કોઈ દેશ નથી" અને કામદારોનું, ઓછામાં ઓછું સભ્ય દેશોના કામદારોનું, "સંયુક્ત કદમ સર્વહારા વર્ગની મુક્તિની પ્રથમ શરતોમાંની એક છે" ('કોમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીનું જાહેરનામું'). જ્યારે સમાજ પરસ્પર મેળ ન સાધી શકે એવા વર્ગોમાં વહેંચાઈ ગયો, અને દેખીતી રીતે સમાજથી ઊંચા સ્થાને ખડી હોય એવી તથા અમુક પ્રમાણમાં સમાજથી અળગી "સત્તા" વગર અસ્તિત્વ ટકાવી શકે એમ નહોતો ત્યારે, સમાજના વિકાસની ચોક્કસ કક્ષાએ, સંગઠિત બળજબરીનું રૂપ અંકિત કરતી રાજ્યસંસ્થા અનિવાર્ય રીતે અસ્તિત્વમાં આવી. વર્ગવિરોધોમાંથી ઉદ્ભવ પામતું રાજ્ય "એકદમ તાકાતવાન, અને આર્થિક વર્ચસ્વ ધરાવતા, વર્ગનું રાજ્ય" બની જાય છે, "અને એ વર્ગ, રાજ્ય મારફત, રાજકીય વર્ચસ્વ ધરાવતો વર્ગ પણ બની જાય છે તથા એ રીતે પીડિત વર્ગને દબાવી રાખવાનાં તેમ જ તેનું શોષણ કરવાનાં નવાં સાધનો પ્રાપ્ત કરે છે. એ રીતે, પ્રાચીન યુગનું રાજ્ય સૌથી વધારે તો ગુલામોને દબાવી રાખવાનું ધ્યેય ધરાવતું ગુલામમાલિકોનું રાજ્ય હતું, સામંતશાહીનું રાજ્ય ખેતગુલામોને દબાવી રાખવા માટેનું ઉમરાવ વર્ગનું સંઘટન હતું, અને આધુનિક પ્રતિનિધિક રાજ્ય મૂડીદારો દ્વારા રોજી-મજૂરોના શોષણનું સાધન છે" (એંગેલ્સ, 'પરિવાર, ખાનગી મિલકત, અને રાજ્યની ઉત્પત્તિ'—આ કૃતિમાં લેખક પોતાના તથા માર્ક્સના વિચારોનું વિવરણ કરે છે). મૂડીવાદી રાજ્યનું વધારેમાં વધારે આઝાદ અને વધારેમાં વધારે પ્રગતિશીલ રૂપ, લોકશાહીવાદી પ્રજાસત્તાક, પણ આ હકીકતને કોઈ રીતે દૂર નથી કરતું, ફક્ત તેના રૂપમાં જ ફેરફાર કરે છે (સરકાર અને શૅરબજાર વચ્ચેની કડીઓ, અમલદારોની તથા અખબારી આલમની સીધી અને આડકતરી ભ્રષ્ટતા, વગેરે). સમાજવાદ વર્ગોની નાબૂદી સુધી લઈ જશે, અને એ રસ્તે રાજ્યની નાબૂદી સુધી પણ લઈ જશે. 'ડ્યૂરિંગ-ખંડન'માં એંગેલ્સ લખે છે: "જેને લીધે રાજ્ય પોતાને સાચેસાચ સમગ્ર સમાજનું પ્રતિનિધિ બનાવે છે એ પ્રથમ કાર્ય—ઉત્પાદનનાં સાધનોનો સમગ્ર સમાજના નામે કબજો લેવો તે—સાથે સાથે જ રાજ્ય તરીકેનું તેનું આખરી સ્વતંત્ર કાર્ય પણ છે. સામાજિક સંબંધોમાં રાજ્યની દખલગીરી એક પછી બીજા ક્ષેત્રમાં અનાવશ્યક બનતી જાય છે અને પછી પોતાની મેળે જ વિરમી જાય છે. વ્યક્તિઓના સંચાલનનું સ્થાન વસ્તુઓનો વહીવટ તથા ઉત્પાદનની પ્રક્રિયાઓનું સંચાલન લઈ લે છે. રાજ્યને 'નાબૂદ' નથી કરવામાં આવતું, એ વિલીન થઈ જાય છે." "ઉત્પાદનની સંઘટના જેમાં ઉત્પાદકોના મુક્ત અને સમાન સહચારના

આધારે થતી હશે એવો સમાજ રાજ્યના સમગ્ર તંત્રને તેના યથોચિત સ્થાને મૂકી દેશે: પ્રાચીન અવશેષોના સંગ્રહસ્થાનમાં, તકલી અને કાંસાની કુહાડીની બાજુમાં" (એંગેલ્સ, 'પરિવાર, ખાનગી મિલકત, અને રાજ્યની ઉત્પત્તિ').

છેલ્લે, માલિકીહરણ કરનારાઓના માલિકીહરણના યુગમાં પણ જેમનું અસ્તિત્વ ચાલુ રહેવાનું છે એ નાના કિસાનોના સમુદાય તરફ માર્ક્સના સમાજવાદના વલણની બાબતમાં અમે માર્ક્સના વિચારો વ્યક્ત કરતું એંગેલ્સનું કથન ટાંકીશું: "જ્યારે રાજ્યસત્તા અમારા કબજામાં હશે ત્યારે મોટા જમીનદારોની બાબતમાં અમારે જબરજસ્તીથી માલિકીહરણ કરવું પડશે, પરંતુ નાના કિસાનોની બાબતમાં અમે એવો વિચાર સરખો પણ નહિ કરીએ (એટલે વળતર આપવા કે ન આપવાનો સવાલ જ નથી). નાના કિસાનની બાબતમાં અમારું કાર્ય, સૌપ્રથમ તો તેના ખાનગી ધંધાના તથા તેની ખાનગી મિલકતના, સહકારી ધંધામાં તથા સહકારી મિલકતમાં, સંક્રમણને જબરજસ્તીથી નહિ પરંતુ ઉદાહરણના પ્રભાવ થકી, અને એ હેતુ માટે સામાજિક સહાયતા આગળ ધરીને, અમલમાં આણવાનું છે. ત્યાર પછી, નાના કિસાનોને જે ભાવિ ફાયદાઓ આજે પણ સાફ દેખાતા જ હશે તે બધા બતાવી આપવાના પુષ્કળ ઉપાયો આપણે અલબત્ત ઘડીશું જ" (ફ્રેડરિક એંગેલ્સ, 'ફ્રાંસ અને જર્મનીમાં કિસાનોનો સવાલ', પૃષ્ઠ ૧૭, આલેક્સેયેવા દ્વારા પ્રકાશિત; રશિયન ભાષાંતરમાં ભૂલો છે. મૂળ પાઠ 'નોયે ત્સાઈત'માં).

સર્વહારા વર્ગના વર્ગસંઘર્ષની કાર્યનીતિ

માર્ક્સે અગાઉના ભૌતિકવાદની એક મુખ્ય ખામીને, અર્થાત્ અમલી ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિના સંજોગોને સમજવાની અથવા તેના મહત્ત્વને પારખવાની અશક્તિને, ૧૮૪૪-૪૫ જેટલી વહેલી તપાસી લીધા પછી, પોતાની સૈદ્ધાંતિક કૃતિઓની સાથે સાથે સર્વહારા વર્ગસંઘર્ષની કાર્યનીતિ સંબંધી સમસ્યાઓની ઉપર જીવનભર અવિરત ધ્યાન આપ્યું હતું. તેને લગતી અનહદ સામગ્રી તેમની બધી જ કૃતિઓમાં, અને વિશેષ રૂપે તેમના એંગેલ્સ સાથેના પત્રવ્યવહારના, ૧૯૧૩માં પ્રકાશિત, ચાર ગ્રંથોમાં ભરેલી પડી છે. એ સામગ્રીને ભેગી કરવાનું, વ્યવસ્થિત કરવાનું, જોઈ જવાનું, અને તેનો અભ્યાસ કરવાનું કામ હજુ બાકી છે. એટલે, અહીં અમારે એકદમ સામાન્ય સ્વરૂપના અને સંક્ષિપ્ત વિચારો પૂરતા જ, એ પાસા વગર ભૌતિકવાદ અપૂર્ણ, એકપક્ષી, અને ચેતનહીન હોવાની માર્ક્સની સમુચિત માન્યતા ઉપર ભાર મૂકવા પૂરતા જ, મર્યાદિત રહેવું

પડશે. સર્વહારા વર્ગીય કાર્યનીતિના મૂળભૂત કાર્યની માર્ક્સની વ્યાખ્યા, તેમની ભૌતિકવાદી-દ્વંદ્વાત્મક વિશ્વ-ફિલસૂફીનાં બધાં જ વિધાનો જોડે, એકદમ સુસંગત છે. કોઈ ચોક્કસ સમાજના તમામ વર્ગો વચ્ચેના સંબંધોના કુલ સરવાળાની વસ્તુલક્ષી વિચારણા જ, એટલે એ સમાજે સાધેલા વિકાસની વસ્તુગત કક્ષાની તથા બીજા સમાજો સાથે તેના સંબંધોની વિચારણા જ, અગ્રગામી વર્ગની કાર્યનીતિના ખરા આધારનું કામ આપી શકે. તેની સાથે સાથે જ, બધા વર્ગોને તથા બધા દેશોને ગતિરહિત દૃષ્ટિએ નહિ પણ ગતિશીલ દૃષ્ટિએ નીરખવા જોઈએ, અર્થાત્ અચળતાની સ્થિતિમાં નહિ પરંતુ ગતિમાં ગણવા જોઈએ (જેના નિયમો પ્રત્યેક વર્ગના અસ્તિત્વની આર્થિક પરિસ્થિતિઓ દ્વારા નિર્ધારિત થાય છે). ગતિની બાબતમાં, ગતિને માત્ર ભૂતકાળના દૃષ્ટિબિંદુથી જ નહિ પરંતુ ભવિષ્યના દૃષ્ટિબિંદુથી પણ નીરખવી જોઈએ, અને તે પણ માત્ર મંદગતિનાં પરિવર્તનો જોઈ શકતા "ઉત્ક્રાંતિવાદીઓ" જેવા હીણા અર્થમાં નહિ પણ દ્વંદ્વાત્મક રીતે. માર્ક્સે એંગેલ્સને લખ્યું છે: "આવા મહાન ઐતિહાસિક વિકાસમાં વીશ વર્ષ એક દિવસથી મુદ્દલ વધારે ન ગણાય, જોકે આગળ જતાં એવા દિવસો પણ કદાચ આવે કે જેમાં વીશ વર્ષો સમાયેલાં હોય" ('બ્રીફ્વેખ્સેલ', ગ્રંથ ત્રીજો, પૃષ્ઠ ૧૨૭). વિકાસની પ્રત્યેક કક્ષાએ, પ્રત્યેક ઘડીએ, સર્વહારા વર્ગની કાર્યનીતિમાં માનવ ઈતિહાસની આ વસ્તુગત રીતે અનિવાર્ય દ્વંદ્વાત્મકતાને ધ્યાનમાં લેવી જ જોઈએ અને, એક તરફ, રાજકીય સ્થગિતતાના ગાળાઓનો અથવા મંદ, કહેવાતા "શાંતિમય", વિકાસના ગાળાઓનો ઉપયોગ અગ્રગામી વર્ગની વર્ગજાગૃતિને, તેની તાકાતને, અને તેના જોશને વિકસાવવા માટે કરવો જોઈએ; તથા બીજી તરફ, એવા ઉપયોગના બધા કાર્યનું સંચાલન એ વર્ગની આગેકૂચના "અંતિમ ધ્યેય"ની દિશામાં, "વીશ વર્ષોને" પોતાની અંદર સમાવી લેતા મહાન દિવસોનાં મહાન કાર્યોના અમલી ઉકેલો શોધી કાઢવાની શક્તિ એ વર્ગમાં ઉત્પન્ન કરવાની દિશામાં, કરવું જોઈએ. આ સંબંધમાં, માર્ક્સની દલીલોમાંની બે વિશેષ મહત્ત્વની છે: એક દલીલ 'તત્ત્વજ્ઞાનની દરિદ્રતા'માં છે અને સર્વહારા વર્ગના આર્થિક સંઘર્ષ તથા આર્થિક સંગઠનો વિશે છે; બીજી દલીલ 'કોમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીનું જાહેરનામું'માં છે અને સર્વહારા વર્ગનાં રાજકીય કર્તવ્યો વિશે છે. પહેલી દલીલ આ પ્રમાણે છે: "મોટા પાયાનો ઉદ્યોગ એક જ ઠેકાણે એકબીજાથી અજાણ્યા લોકોનો સમૂહ ભેગો કરે છે. હરીફાઈ તેમનાં હિતોને વિભાજિત કરે છે. પરંતુ રોજીના ધોરણની જાળવણી, માલિકની વિરુદ્ધ તેમનું સહિયારું હિત, તેમને પ્રતીકારના સહિયારા વિચારમાં—જોડાણ સાધવાના ખ્યાલમાં—એક કરે છે... શરૂઆતનાં છૂટાંછવાયાં જોડાણો મારફત આગળ જતાં જૂથો રચાય છે...

અને નિરંતર સંયુક્ત રહેતી મૂડીના સામનામાં તેમને (અર્થાત્ કામદારોને) માટે રોજીના ધોરણની જાળવણી કરતાં મંડળની જાળવણી વધારે અગત્યની બની જાય છે... એ સંઘર્ષમાં — ખરા આંતરવિગ્રહમાં — આગામી લડાઈ માટે જરૂરી બધાં તત્ત્વો એક થઈ જાય છે અને વિકસે છે. આર્થિક મંડળ એ બિંદુએ પહોંચે ત્યારે રાજકીય સ્વરૂપ ધારણ કરી લે છે." અહીં આપણને આર્થિક સંઘર્ષનાં તથા કામદાર ચળવળનાં, આગામી કેટલાય દાયકા માટેનાં, સર્વહારા વર્ગે "આગામી લડાઈ" માટે પોતાનાં દળોને તૈયાર કરવાના લાંબા ગાળા માટેનાં, કાર્યક્રમ તથા કાર્યનીતિ મળે છે. આ બધું બ્રિટિશ કામદાર આંદોલનના માર્ક્સ અને એંગેલ્સે આપેલા સંખ્યાબંધ સંદર્ભો જોડે સરખાવવું જોઈએ. તેમાં બતાવવામાં આવ્યું છે કે ઔદ્યોગિક "સમૃદ્ધિ" કેવી રીતે "સર્વહારા વર્ગને ખરીદી લેવાના" પ્રયત્નોમાં ('બ્રીફ્વેખ્સેલ', ગ્રંથ પહેલો, પૃષ્ઠ ૧૩૬), અને કામદારોને સંઘર્ષથી જુદી દિશામાં વાળવાના પ્રયત્નોમાં, પરિણમે છે; એ સમૃદ્ધિ સામાન્ય રીતે કેવી રીતે "કામદારોને નિરુત્સાહ કરે છે" (ગ્રંથ બીજો, પૃષ્ઠ ૨૧૮), બ્રિટિશ સર્વહારા વર્ગનું કેવી રીતે 'મૂડીવાદીકરણ" થઈ જાય છે — "બધાં રાષ્ટ્રોમાં સૌથી વધારે મૂડીવાદી એ રાષ્ટ્ર, મૂડીવાદી અમીરવર્ગ ધરાવવાનું અને મૂડીદાર વર્ગની સાથે સાથે મૂડીવાદી સર્વહારા વર્ગ ધરાવવાનું અંતિમ ધ્યેય સેવતું દેખાય છે" (ગ્રંથ બીજો, પૃષ્ઠ ૨૯૦); તેનું "ક્રાંતિકારી કૌવત" કેવી રીતે નીતરી જાય છે (ગ્રંથ ત્રીજો, પૃષ્ઠ ૧૨૪); "બ્રિટિશ કામદારો પોતાના દેખીતા મૂડીવાદથી પોતાને મુક્ત કરે" (ગ્રંથ ત્રીજો, પૃષ્ઠ ૧૨૭) તે પહેલાં, સમયના લગભગ લાંબા ગણાય એવા ગાળા સુધી રાહ જોવાનું કેવી રીતે જરૂરી બનશે; બ્રિટિશ કામદાર આંદોલનમાં કેમ "ચાર્ટિસ્ટો[17] જેવા જોમનો અભાવ છે" (૧૮૬૬; ગ્રંથ ત્રીજો, પૃષ્ઠ ૩૦૫); બ્રિટિશ કામદારોના નેતાઓ "ઉદ્દામવાદી મૂડીવાદી અને કામદાર" વચ્ચેના, એ બેઉની વચ્ચેના, પ્રકારના (હોલિયોકના સંબંધમાં, ગ્રંથ ચોથો, પૃષ્ઠ ૨૦૯) કેવી રીતે બની રહ્યા છે; બ્રિટનની ઈજારદારીને લીધે અને એ ઈજારદારી ચાલે ત્યાં સુધી, કેમ "બ્રિટિશ મહેનતકશ માણસ મુદ્દલ હલશે નહિ" (ગ્રંથ ચોથો, પૃષ્ઠ ૪૩૩). કામદાર વર્ગની ચળવળના વહેણના (**અને પરિણામના**) સંબંધમાં આર્થિક સંઘર્ષની કાર્યનીતિનો અહીં નોંધપાત્ર રીતે વિસ્તૃત, સર્વાંગી, દ્વંદ્વાત્મક, અને સાચેસાચા ક્રાંતિકારી દૃષ્ટિબિંદુએ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

'કોમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીનું જાહેરનામું'માં રાજકીય સંઘર્ષની કાર્યનીતિ વિશે મૂળભૂત માર્ક્સવાદી સિદ્ધાંત રજૂ કરવામાં આવ્યો છે: "કોમ્યુનિસ્ટો કામદાર વર્ગનાં તાત્કાલિક લક્ષ્યો તથા હિતો ખાતર લડે છે. પરંતુ વર્તમાન આંદોલનમાં

તેઓ આંદોલનના ભાવિનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે તથા ધ્યાન રાખે છે." એ કારણે જ, માર્ક્સે ૧૮૪૮માં પોલૅન્ડની "કૃષિ ક્રાંતિ"ની પાર્ટીનું, "જેણે ૧૮૪૬માં ક્રેકોવનો બળવો જગાવ્યો હતો એ પાર્ટીનું", સમર્થન કર્યું હતું. માર્ક્સે જર્મનીમાં ૧૮૪૮ અને ૧૮૪૯માં અત્યંત ક્રાંતિકારી લોકશાહીવાદીઓનું સમર્થન કર્યું હતું, અને તેમણે કાર્યનીતિ વિશે એ વખતે જે કંઈ કહ્યું હતું તે ત્યાર પછીના સમયમાં કદી પાછું લીધું નથી. જર્મન મૂડીદાર વર્ગને તેમણે એવું તત્ત્વ ગણ્યું હતું કે જે "શરૂઆતથી જ જનતાનો દ્રોહ કરવા તરફ" (માત્ર કિસાનપ્રજા સાથેના જોડાણથી જ મૂડીદાર વર્ગ માટે પોતાનાં ધ્યેયોને પૂર્ણ રીતે સિદ્ધ કરવાનું શક્ય બન્યું હોત) "અને જૂના સમાજના તાજધારી પ્રતિનિધિઓ જોડે તડજોડ કરવા તરફ ઢળતું હતું." મૂડીવાદી-લોકશાહીવાદી ક્રાંતિના યુગમાં જર્મન મૂડીદાર વર્ગની વર્ગસ્થિતિનો માર્ક્સે તારવેલો સારાંશ — તેનું માર્ક્સે કરેલું પૃથક્કરણ — સમાજને ગતિમય સ્થિતિમાં તપાસતા ભૌતિકવાદનો નમૂનો છે, વળી એ પરીક્ષણ **પીછેહઠ કરતી** અવળી ગતિ પૂરતું જ મર્યાદિત નથી: "...આત્મવિશ્વાસ વગર, જનતામાં નિષ્ઠા વગર, ઉપર હોય તેની સામે બડબડાટ કરતો, નીચે હોય તેની સામે થરથરતો... વિશ્વ-ઝંઝાવાતથી ભયત્રસ્ત... કોઈ પણ રીતે મુદ્દલ શક્તિ જ ન ધરાવતો, દરેક બાબતમાં તફડંચી કરતો... કોઈ પણ જાતની પહેલ વગરનો... તિરસ્કારપાત્ર ઘરડો માણસ કે જે પોતાનાં જરાજન્ય હિતોને ખાતર જોમદાર પ્રજાના પ્રથમ યૌવનસભર આવેગોને દોરીને આડે માર્ગે વાળવાની હાલતમાં આવી ગયો..." ('નોયે રાઈનિશે ત્સાઈતુંગ' ૧૮૪૮; જુઓ 'લિતેરારિશેર નાખલાસ', ગ્રંથ ત્રીજો, પૃષ્ઠ ૨૧૨.) લગભગ વીશ વર્ષ પછી, ઍંગેલ્સને લખેલા એક પત્રમાં ('બ્રીફવેખ્સેલ', ગ્રંથ ત્રીજો, પૃષ્ઠ ૨૨૪) માર્ક્સે જાહેર કર્યું કે ૧૮૪૮ની ક્રાંતિ નિષ્ફળ ગઈ કારણ કે મૂડીદાર વર્ગે આઝાદી માટેની લડાઈની ખાલી સંભાવનાને બદલે, ગુલામી સાથેની સુલેહને વધારે પસંદગી આપી હતી. ૧૮૪૮-૪૯ના ક્રાંતિકારી સમયનો અંત આવ્યો ત્યારે માર્ક્સે ક્રાંતિ જોડે રમત કરવાના કોઈ પણ પ્રયત્નનો વિરોધ કર્યો હતો (શાપેર અને વીલીખ સામેનો તેમનો સંઘર્ષ), અને જેમાં "શાંતિમય" દેખાતી રીતની નવી ક્રાંતિઓ તૈયાર થઈ રહી હતી એ નવા તબક્કામાં કામ કરવાની શક્તિ ધરાવવાનો આગ્રહ રાખ્યો હતો. માર્ક્સ એ કામને જે ભાવનાથી ચલાવવાની ઈચ્છા ધરાવતા હતા તે ૧૮૫૬માં, પ્રત્યાઘાતના અત્યંત અંધકારભર્યા સમયમાં, જર્મનીની પરિસ્થિતિના તેમના મૂલ્યાંકનમાં જોવા મળે છે: "જર્મનીમાં આખી વાતનો આધાર કિસાન-યુદ્ધના કોઈ નવા પુનરાવર્તન દ્વારા સર્વહારા ક્રાંતિને ટેકો આપવાની શક્યતા ઉપર રહેશે" ('બ્રીફવેખ્સેલ', ગ્રંથ બીજો,

પૃષ્ઠ ૧૦૮). જર્મનીમાં લોકશાહીવાદી (મૂડીવાદી) ક્રાંતિ અપૂર્ણ રહી હતી ત્યારે માર્ક્સે સર્વહારા વર્ગની કાર્યનીતિમાં બધું ધ્યાન કિસાનપ્રજાના લોકશાહી કૌવતને વિકસાવવા ઉપર કેંદ્રિત કર્યું. માર્ક્સના અભિપ્રાય મુજબ, લાસાલનું વલણ "વસ્તુગત રીતે... કામદારોની સમગ્ર ચળવળનો પ્રશિયાની તરફેણમાં દ્રોહ" (ગ્રંથ ત્રીજો, પૃષ્ઠ ૨૧૦) અંકિત કરતું હતું કેમ કે લાસાલ જાગીરદારોને અને પ્રશિયન રાષ્ટ્રવાદને સાંખી લેવાની વૃત્તિ ધરાવતો હતો. માર્ક્સ અને એંગેલ્સની ભાવિ સંયુક્ત અખબારી જાહેરાત વિશે માર્ક્સ જોડે વિચારવિનિમય કરતાં એંગેલ્સે ૧૮૬૫માં લખ્યું છે: "...ઔદ્યોગિક સર્વહારા વર્ગના નામે માત્ર મૂડીદાર વર્ગની ઉપર જ હુમલો કરવો, અને મોટા સામંતશાહી ઉમરાવ વર્ગના કોરડા તળે ગ્રામીણ સર્વહારા વર્ગના પિતૃપ્રધાન શોષણ વિશે એક શબદ પણ ન ઉચ્ચારવો, એ તો કાયરતા છે" (ગ્રંથ ત્રીજો, પૃષ્ઠ ૨૧૭). ૧૮૬૪થી ૧૮૭૦ દરમિયાન, જર્મનીમાં મૂડીવાદી-લોકશહીવાદી ક્રાંતિની પરિસમાપ્તિનો સમય જ્યારે પૂરો થઈ રહ્યો હતો ત્યારે, પ્રશિયન અને ઑસ્ટ્રિયન શોષક વર્ગો તરફથી એક યા બીજી રીતે ક્રાંતિને **ઉપરથી** પરિપૂર્ણ કરવાની મથામણનો અંત આવી રહ્યો હતો ત્યારે, માર્ક્સે બિસ્માર્કની જોડે લટકાંબાજી કરતા લાસાલને ધધડાવી નાખ્યો હતો એટલું જ નહિ પરંતુ "ઑસ્ટ્રિયાભક્તિ"માં, અને વિશિષ્ટતાવાદના[18] બચાવની સ્થિતિમાં, સરી પડેલા લીબકનેખ્તની ભૂલને પણ સુધારી હતી; માર્ક્સે એવી ક્રાંતિકારી કાર્યનીતિની માગણી કરી હતી કે જે બિસ્માર્ક તેમ જ ઑસ્ટ્રિયાભક્તોનો એકસરખો કટ્ટર સામનો કરે, "વિજેતાને"—પ્રશિયન જાગીરદારને—અનુકૂળ ન બની જાય પરંતુ પ્રશિયન લશ્કરી વિજયોથી સર્જાયેલી **પરિસ્થિતિઓ છતાં** તરત જ ક્રાંતિકારી સંઘર્ષ ફરી શરૂ કરી દે ('બ્રીફ્વેખ્સેલ', ગ્રંથ ત્રીજો, પૃષ્ઠ ૧૩૪, ૧૩૬, ૧૪૭, ૧૭૯, ૨૦૪, ૨૧૦, ૨૧૫, ૪૧૮, ૪૩૭, ૪૪૦, ૪૪૧). ૧૮૭૦ના સપ્ટેંબરની નવમી તારીખે ઈન્ટરનેશનલને કરેલા પ્રખ્યાત સંબોધનમાં માર્ક્સે ફ્રેંચ સર્વહારા વર્ગને એ સમયે વિદ્રોહની વિરુદ્ધ ચેતવણી આપી હતી, પરંતુ તેમ છતાં વિદ્રોહ જ્યારે ફાટી જ નીકળ્યો (૧૮૭૧)[19] ત્યારે "સ્વર્ગની ઉપર છાપો મારનારા" લોકસમુદાયોની ક્રાંતિકારી પહેલકદમીને ઉત્સાહપૂર્વક વધાવી લીધી હતી (માર્ક્સે કુગેલમાનને લખેલો પત્ર). માર્ક્સની દ્વંદ્વાત્મક ભૌતિકવાદી દૃષ્ટિએ, બીજી ઘણી પરિસ્થિતિઓની જેમ એ પરિસ્થિતિમાં પણ, સર્વહારા વર્ગીય સંઘર્ષના સામાન્ય વહેણમાં તથા **તેના પરિણામમાં** ક્રાંતિકારી કદમનો પરાજય, કબજે કરી લેવામાં આવેલા સ્થાનનો ત્યાગ કરી દેવા કરતાં અને જંગ ખેલ્યા વગર શરણે જવા કરતાં, ન્યૂનતર અનિષ્ટ અંકિત કરતો હતો. એવી શરણાગતિથી સર્વહારા વર્ગ હતાશ બની

ગયો હોત અને તેનું જોમ નબળું પડી ગયું હોત. માર્ક્સે રાજકીય નિષ્ક્રિયતા અને મૂડીવાદી કાયદેસરતાના સમયો દરમિયાન સંઘર્ષની કાનૂની રીતોના ઉપયોગની પૂરેપૂરી કદર કરતાં, સમાજવાદ-વિરોધી અસાધારણ કાનૂન પસાર થયા પછી, ૧૮૭૭ અને ૧૮૭૮માં, મોસ્તના "ક્રાંતિકારી વાણીવિલાસ"ને સખત રીતે વખોડી કાઢ્યો હતો. સમાજવાદ-વિરોધી અસાધારણ કાનૂનના[20] જવાબમાં અડગતા, દૃઢતા, અને ક્રાંતિકારી ભાવનાથી ગેરકાયદેસર સંઘર્ષનું હથિયાર અજમાવવાની તત્પરતા તરત વ્યક્ત ન કરનાર સત્તાવાર સામાજિક-લોકશાહીવાદી પાર્ટીની ઉપર થોડા સમય માટે સવાર થઈ ગયેલા તકવાદની પણ તેમણે, એથી વધારે નહિ તો એથી જરાય ઓછી નહિ એવી સખત રીતે, ઝાટકણી કાઢી હતી ('બ્રીફ્વેખ્સેલ', ગ્રંથ ચોથો, પૃષ્ઠ ૩૮૭, ૪૦૪, ૪૧૮, ૪૨૨, ૪૨૪; ઝોર્ગેને લખેલા પત્રો જોડે પણ સરખાવો).

જુલાઈ—નવેંબર, ૧૯૧૪

ફ્રેડરિક એંગેલ્સ

કેવી મશાલ તર્કની, હવે જલતી નથી;
કેવું અનુપમ દિલ, હવે ધબકતું નથી![21]

૧૮૯૫ના ઑગસ્ટની પાંચમી તારીખે ફ્રેડરિક એંગેલ્સનું લંડનમાં અવસાન થયું. પોતાના મિત્ર કાર્લ માર્ક્સ (જેમનું અવસાન ૧૮૮૩માં થયું હતું) પછી, સમગ્ર સભ્ય જગતમાં ફ્રેડરિક એંગેલ્સ આધુનિક સર્વહારા વર્ગના સૌથી ઉત્તમ વિદ્વાન અને ગુરુ હતા. દૈવયોગે કાર્લ માર્ક્સ અને ફ્રેડરિક એંગેલ્સ ભેગા થઈ ગયા ત્યારથી બન્ને મિત્રોએ પોતાનું જીવનકાર્ય સમાન ધ્યેયને સમર્પણ કરી દીધું હતું. એટલે, સર્વહારા વર્ગ માટે એંગેલ્સે શું કર્યું છે એ સમજવા માટે, વર્તમાન કામદાર વર્ગીય આંદોલનના વિકાસના સંબંધમાં માર્ક્સના બોધ અને કાર્યના મહત્ત્વનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ હોવો જોઈએ. માર્ક્સ અને એંગેલ્સ એવી સમજણ આપનારા પ્રથમ માનવીઓ હતા કે કામદાર વર્ગ અને તેની માંગોમાં, મૂડીદાર વર્ગની સાથે સાથે અનિવાર્ય રીતે સર્વહારા વર્ગને પણ પેદા કરતી અને સંગઠિત કરતી વર્તમાન આર્થિક પદ્ધતિનું આવશ્યક પરિણામ અંકિત છે. તેમણે બતાવ્યું કે વર્તમાન સમયે માનવજાતિને પીડી રહેલાં દૂષણોથી, અમુક ઉમદા માનસવાળી વ્યક્તિઓના શુભાશયી પ્રયાસો નહિ પણ સંગઠિત સર્વહારા વર્ગનો વર્ગસંઘર્ષ જ, તેને મુક્તિ અપાવશે. સમાજવાદ કંઈ સ્વપ્નશીલ લોકોએ ઉપજાવી કાઢેલી વાત નથી પરંતુ આધુનિક સમાજની ઉત્પાદક શક્તિઓના વિકાસનું અંતિમ ધ્યેય અને આવશ્યક પરિણામ છે, એ હકીકતને પહેલી જ વાર માર્ક્સ તથા એંગેલ્સે વૈજ્ઞાનિક કૃતિઓમાં સમજાવી હતી. આજ સુધીનો સમગ્ર લેખિત ઇતિહાસ વર્ગસંઘર્ષનો ઇતિહાસ છે, સમાજના અમુક વર્ગોની ઉપર બીજા વર્ગોના શાસનની અને વિજયોની પરંપરાનો ઇતિહાસ છે. અને વર્ગસંઘર્ષના તથા વર્ગીય વર્ચસ્વના પાયા—ખાનગી મિલકત અને સામાજિક ઉત્પાદનની અંધાધૂંધી—અદૃશ્ય નહિ થઈ જાય ત્યાં સુધી એમ જ રહેશે. સર્વહારા વર્ગનાં હિતો એ પાયાઓનો ખાતમો માગે છે, એટલે સંગઠિત કામદારોના સભાન વર્ગસંઘર્ષને તેમની વિરુદ્ધ વાળી દેવો જોઈએ. અને દરેક વર્ગસંઘર્ષ રાજકીય સંઘર્ષ હોય છે.

માર્ક્સ અને એંગેલ્સના વિચારોને પોતાની મુક્તિ માટે લડતા બધા જ સર્વહારાઓએ હવે અપનાવી લીધા છે. પરંતુ ઓગણીસમી સદીના પાંચમા

દાયકામાં બે મિત્રોએ જ્યારે સમાજવાદી સાહિત્યસર્જનમાં, અને પોતાના સમયની સામાજિક ચળવળોમાં, ભાગ લીધો ત્યારે એવા વિચારો તદ્દન નવલ હતા. એ વખતે પ્રતિભા ધરાવતા અને પ્રતિભા વગરના, પ્રમાણિક અને અપ્રમાણિક, ઘણા લોકો હતા જે રાજકીય આઝાદીના સંઘર્ષમાં તથા ઝારોની, પોલીસની, અને પાદરીઓની આપખુદી વિરુદ્ધ સંઘર્ષમાં ડૂબેલા હોઈને, મૂડીદાર વર્ગનાં અને સર્વહારા વર્ગનાં હિતો વચ્ચેના વિરોધને જોઈ ન શક્યા. કામદારો સ્વતંત્ર સામાજિક પરિબળ તરીકે પ્રવૃત્તિ કરે એવા વિચારને મનમાં ધરવા એ લોકો તૈયાર નહોતા. બીજી તરફ, એવા ઘણા સ્વપ્નસેવીઓ પણ હતા, તેમાંના કેટલાક તો પ્રતિભાશાળી પણ હતા, જે માનતા કે સમકાલીન સામાજિક વ્યવસ્થામાં સમાયેલો અન્યાય શાસકોને તથા શાસક વર્ગોને ફક્ત સમજાવી દેવાની જ જરૂર છે, ત્યાર પછી પૃથ્વી ઉપર શાંતિ તથા સર્વસામાન્ય સુખસગવડ સ્થાપવાનું સરળ બની જશે. તેઓ સંઘર્ષ વિના સમાજવાદ સ્થાપવાનાં સ્વપ્નો સેવતા. છેલ્લે, એ સમયના લગભગ બધા સમાજવાદીઓ તથા સામાન્ય રીતે કામદાર વર્ગના મિત્રો સર્વહારા વર્ગને ફક્ત સમાજના ગૂમડા તરીકે જ ગણતા, અને ઉદ્યોગના વિકાસની સાથે તેની વૃદ્ધિને ભયભીત નજરે જોતા. એટલે એ સૌ ઉદ્યોગના તથા સર્વહારા વર્ગના વિકાસને રોકવાના, "ઈતિહાસના ચક્ર"ને થંભાવવાના, ઉપાયની શોધમાં રહેતા. સર્વહારા વર્ગના વિકાસથી સામાન્ય રીતે ડરનારા માણસોમાં માર્ક્સ અને એંગેલ્સ સામેલ નહોતા. એથી ઊલટું, તેમણે તો પોતાની સમસ્ત આશાઓ તેની સતત વૃદ્ધિમાં કેંદ્રિત કરી હતી. સર્વહારાઓ જેમ જેમ વધતા જાય તેમ તેમ ક્રાંતિકારી વર્ગ તરીકેની તેમની શક્તિ પણ વધે અને સમાજવાદ વધારે નજીક આવતો જાય તથા વધારે શક્ય બનતો જાય. માર્ક્સ અને એંગેલ્સે કરેલી સર્વહારા વર્ગની સેવાઓને થોડાક શબ્દોમાં આમ વર્ણવી શકાય: તેમણે કામદાર વર્ગને શીખવ્યું કે પોતાને કેવી રીતે ઓળખવો અને પોતાને વિશે સભાન કેવી રીતે બનવું, અને તેમણે સ્વપ્નોને સ્થાને વિજ્ઞાનની સ્થાપના કરી.

એટલે જ, એંગેલ્સના નામ તથા જીવન વિશે પ્રત્યેક કામદારને જ્ઞાન હોવું જોઈએ. એટલે જ, અમારાં બધાં પ્રકાશનોની જેમ રૂસી કામદારોમાં વર્ગજાગૃતિ ઉત્પન્ન કરવાનું ધ્યેય ધરાવતા આ લેખસંગ્રહમાં અમારે એંગેલ્સનાં, આધુનિક સર્વહારા વર્ગના બે મહાન ગુરુઓમાંના એકનાં, જીવન અને કાર્યનું રેખાંકન આપવું જ જોઈએ.

એંગેલ્સનો જન્મ પ્રશિયા રાજ્યના રાઈન પ્રાંતના બાર્મેન નામે સ્થાને ૧૮૨૦માં થયો હતો. તેમના પિતા કારખાનદાર હતા. એંગેલ્સને ૧૮૩૮માં,

શાળાભ્યાસ પૂરો કર્યા પહેલાં જ, કૌટુંબિક સંજોગોને કારણે, બ્રેમેનની એક વેપારી પેઢીમાં કારકુન તરીકે કામે વળગવું પડ્યું. વેપારી કામકાજ એંગેલ્સને વૈજ્ઞાનિક અને રાજકીય કેળવણી ચાલુ રાખતાં રોકી શક્યું નહિ. તે શાળામાં હતા ત્યારથી જ આપખુદીને અને નોકરશાહોની જોહુકમીને ધિક્કારવા લાગ્યા હતા. તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ તેમને વધારે આગળ લઈ ગયો. એ સમયે હેગેલના સિદ્ધાંતો જર્મન ફિલસૂફીમાં વર્ચસ્વી હતા, અને એંગેલ્સ તેના અનુયાયી બની ગયા. હેગેલ બર્લિન વિશ્વવિદ્યાલયમાં પ્રોફેસર તરીકે પ્રશિયન રાજ્યની નોકરી કરતો હતો અને તેનો પ્રશંસક હતો, પરંતુ હેગેલના **સિદ્ધાંતો** ક્રાંતિકારી હતા. તેને માનવીની તર્કશક્તિ અને અધિકારોમાં નિષ્ઠા હતી, અને તેની ફિલસૂફીમાં એવો આધારભૂત સિદ્ધાંત સામેલ હતો કે પરિવર્તન તથા વિકાસની પ્રક્રિયા વિશ્વમાં નિરંતર ચાલતી રહે છે. બર્લિનના એ પ્રોફેસરના કેટલાક શિષ્યો હયાત પરિસ્થિતિને સ્વીકારી લેવાનો ઇનકાર કરતા હતા. તેમણે હેગેલની એવી નિષ્ઠા અને એવા સિદ્ધાંતમાંથી તારવણી કરી કે વર્તમાન સંજોગોની, પ્રવર્તિત અન્યાય તથા અનિષ્ટની, વિરુદ્ધ સંઘર્ષનું મૂળ પણ સનાતન વિકાસના સર્વસામાન્ય નિયમમાં છે. જો બધી વસ્તુઓ વિકાસ પામતી રહેતી હોય, જો એક પ્રકારની સંસ્થાઓ બીજા પ્રકારની સંસ્થાઓ માટે સ્થાન ખાલી કરી આપતી હોય, તો પ્રશિયન રાજા કે રૂસી ઝારની આપખુદી, વ્યાપક બહુમતીના ભોગે નજીવી લઘુમતીની સમૃદ્ધિ, કે પછી જનતાની ઉપર મૂડીદાર વર્ગનું વર્ચસ્વ, શા માટે નિત્ય ચાલુ જ રહે? હેગેલની ફિલસૂફીમાં ચિત્ત અને વિચારોની વાત હતી: તે **આદર્શવાદી** ફિલસૂફી હતી. ચિત્તના વિકાસ ઉપરથી તેણે પ્રકૃતિના, માનવીના, અને માનવીય, સામાજિક, સંબંધોના વિકાસની ધારણા કરી. માર્ક્સ અને એંગેલ્સે વિકાસની સનાતન પ્રક્રિયાનો* હેગેલનો વિચાર અપનાવી લીધો, પરંતુ તેની પૂર્વકલ્પિત આદર્શવાદી દૃષ્ટિને નકારી કાઢી; જીવન ઉપર દૃષ્ટિપાત કરતાં તેમણે જોયું કે ચિત્તનો વિકાસ પ્રકૃતિના વિકાસને સ્પષ્ટ કરતો નથી, પણ એથી ઊલટું, ચિત્તનો ખુલાસો પ્રકૃતિમાંથી, ભૌતિક તત્ત્વમાંથી, મેળવવાનો રહે છે... હેગેલ અને બીજા હેગેલપંથીઓથી વિપરીત, માર્ક્સ અને એંગેલ્સ ભૌતિકવાદીઓ હતા. દુનિયાને અને માનવજાતિને ભૌતિક દૃષ્ટિએ જોતાં તેઓ સમજ્યા કે પ્રાકૃતિક

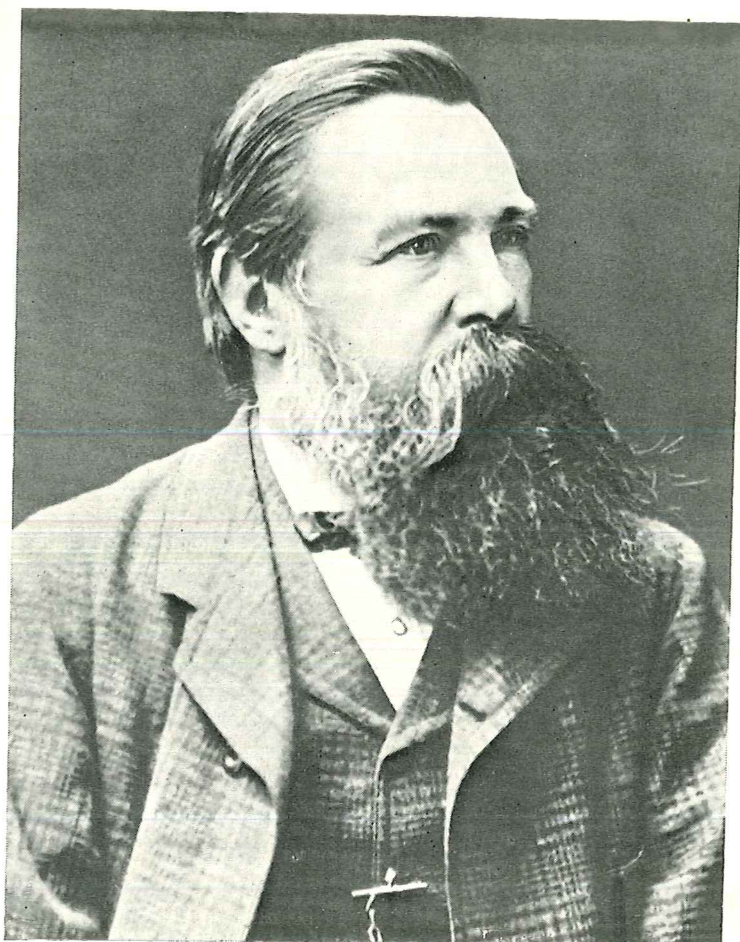
*માર્ક્સ અને એંગેલ્સે વારંવાર નિર્દેશ કર્યો છે કે પોતાના બૌદ્ધિક વિકાસ માટે તેઓ મહાન જર્મન તત્ત્વજ્ઞાનીઓના, ખાસ કરીને હેગેલના, બહુ જ ઋણી છે. એંગેલ્સે કહ્યું છે: "જર્મન ફિલસૂફી વગર વૈજ્ઞાનિક સમાજવાદ કદી અસ્તિત્વમાં આવ્યો જ ન હોત."

ઘટનાઓની તળે ભૌતિક કારણો હોય છે, અને માનવ સમાજનો વિકાસ પણ ભૌતિક બળોના, ઉત્પાદક શક્તિઓના, વિકાસના આધારે નિર્ધારિત થાય છે. માનવીય જરૂરિયાતોને સંતોષવાની વસ્તુઓના ઉત્પાદનમાં માનવીઓ એકબીજા જોડે જે સંબંધોમાં આવે છે તે ઉત્પાદક શક્તિઓના વિકાસ ઉપર આધારિત હોય છે. અને સામાજિક જીવનની બધી જ ઘટનાઓ, માનવીય આકાંક્ષાઓ, વિચારો, અને નિયમોનો ખુલાસો એ સંબંધોમાં જ સમાયેલો હોય છે. ઉત્પાદક શક્તિઓનો વિકાસ ખાનગી મિલકત ઉપર આધારિત સામાજિક સંબંધોનું સર્જન કરે છે, પરંતુ હવે આપણે જોઈએ છીએ કે ઉત્પાદક શક્તિઓનો એ જ વિકાસ બહુસંખ્યાની મિલકતને તેનાથી અળગી કરીને નજીવી લઘુસંખ્યાના હાથમાં કેંદ્રિત કરે છે. તે મિલકતને, આધુનિક સામાજિક વ્યવસ્થાના આધારને, નાબૂદ કરી નાખે છે, અને ખુદ બરાબર એ જ ધ્યેયની દિશામાં જહેમત કરે છે કે જેને સમાજવાદીઓએ પોતાને માટે નિર્ધારિત કર્યું છે. સમાજવાદીઓને તો ફક્ત એટલું જ કરવાનું છે કે આધુનિક સમાજમાં કયું સામાજિક પરિબળ પોતાની સ્થિતિને કારણે સમાજવાદની સ્થાપનામાં રસ ધરાવે છે તે સમજી લેવું, અને પછી એ પરીબળમાં તેનાં પોતાનાં હિતો વિશેની અને તેના ઐતિહાસિક કાર્ય વિશેની જાગૃતિ પ્રેરિત કરવી. એ પરિબળ છે સર્વહારા વર્ગ. સર્વહારા વર્ગને જાણવાનો અવસર એંગેલ્સને ઈંગ્લૅંડના ઉદ્યોગકેંદ્ર માંચેસ્ટર શહેરમાં મળ્યો, જ્યાં તે પિતાની ભાગીદારીની એક વેપારી પઢીમાં નોકરી લઈને ૧૮૪૨માં સ્થાયી થયા હતા. એંગેલ્સ કારખાનાના કાર્યાલયમાં બેસતા એટલું જ નહિ પરંતુ ગીચ અને ગંદા કામદાર લત્તાઓમાં પણ ફરતા, અને કામદારોની ગરીબી તથા દુર્દશાને નજરે જોતા. પરંતુ તેમણે પોતાને વ્યક્તિગત નિરીક્ષણો પૂરતા જ મર્યાદિત ન રાખ્યા. તેમણે બ્રિટિશ કામદાર વર્ગની હાલત વિશે પોતાના સમય પહેલાં જે કંઈ પ્રગટ થયું હતું તે બધું વાંચ્યું, અને જેટલા સત્તાવાર દસ્તાવેજો હાથમાં આવ્યા તે બધાનો કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો. એ અભ્યાસો તથા નિરીક્ષણોનું સુફળ હતું ૧૮૪૫માં પ્રકાશિત પુસ્તક 'ઈંગ્લૅંડમાં કામદાર વર્ગની હાલત'. એંગેલ્સે એ પુસ્તક લખીને બજાવેલી મોટી સેવાનો ઉલ્લેખ અમે પહેલાં જ કરી ચૂક્યા છીએ. તેમની પહેલાં પણ ઘણા લોકોએ સર્વહારા વર્ગની હાડમારીઓનું વર્ણન કર્યું હતું અને તેને મદદ કરવાની આવશ્યકતાનો નિર્દેશ કર્યો હતો. પરંતુ **પહેલી જ વાર** એંગેલ્સે જણાવ્યું કે સર્વહારા વર્ગ કેવળ પીડાતો વર્ગ જ **નથી**, હકીકતમાં સર્વહારા વર્ગની નામોશીભરી આર્થિક દશા જ તેને અદમ્ય રીતે આગળ ધકેલે છે તથા પોતાની અંતિમ મુક્તિ માટે લડવાની ફરજ પાડે છે. અને જંગ ખેલતો સર્વહારા વર્ગ **પોતે જ પોતાને મદદ કરશે.**

કામદાર વર્ગની રાજકીય ચળવળ કામદારોને અનિવાર્ય રીતે એવી સમજણ આપશે કે તેમની મુક્તિનો એકમાત્ર ઉપાય સમાજવાદમાં છે. બીજી તરફ, સમાજવાદ જ્યારે કામદાર **વર્ગના રાજકીય** સંઘર્ષનું ધ્યેય બની જશે ત્યારે જ ખરી તાકાત બની રહેશે. ઈંગ્લૅંડના કામદાર વર્ગની હાલત વિશે એંગેલ્સના પુસ્તકના મુખ્ય વિચારો એવા છે, જે એ વખતે સાવ નવલ હતા પરંતુ જેને હવે તો તમામ વિચારશીલ અને લડાયક સર્વહારાઓએ અપનાવી લીધા છે. એ વિચારો રસપ્રદ શૈલીમાં લખાયેલા હતા, અને ઈંગ્લૅંડના સર્વહારા વર્ગની હાડમારીનાં એકદમ પ્રમાણભૂત તથા ચોટદાર ચિત્રોથી ભરેલા પુસ્તકમાં રજૂ કરવામાં આવ્યા હતા. એ પુસ્તક મૂડીવાદ અને મૂડીદાર વર્ગની વિરુદ્ધ ભયાનક તહોમતનામું હતું, અને તેની ઊંડી અસર પડી. દરેક ઠેકાણે એંગેલ્સની કૃતિનો નિર્દેશ આધુનિક સર્વહારા વર્ગની હાલતનું શ્રેષ્ઠ ચિત્ર રજૂ કરતા પુસ્તક તરીકે થવા લાગ્યો. અને હકીકતમાં કામદાર વર્ગની હાડમારીનું એવું ચોટદાર અને સચ્ચાઈભર્યું ચિત્ર ૧૮૪૫ પહેલાં કે ૧૮૪૫ પછી ક્યારેય પ્રકાશિત નથી થયું.

એંગેલ્સ ઈંગ્લૅંડ આવ્યા પછી સમાજવાદી બની ગયા. માંચેસ્ટરમાં તેમણે ઈંગ્લૅંડના કામદાર આંદોલનમાં એ સમયે સક્રિય લોકો જોડે સંપર્ક સાધ્યો અને ઈંગ્લૅંડના સમાજવાદી પ્રકાશનો માટે લેખો લખવાનું શરૂ કર્યું. ૧૮૪૪માં જર્મની પાછા જતાં રસ્તામાં પૅરિસમાં તેમને માર્ક્સ જોડે પરિચય થયો. તેમણે માર્ક્સની સાથે પત્રવ્યવહાર તો તે પહેલાં જ શરૂ કરી દીધો હતો. પૅરિસમાં ફ્રેંચ સમાજવાદીઓ તથા ફ્રેંચ જીવનના પ્રભાવથી માર્ક્સ પણ સમાજવાદી બની ગયા હતા. ત્યાં બન્ને મિત્રોએ ભેગા મળીને 'પવિત્ર પરિવાર અથવા ટીકાત્મક મીમાંસાની મીમાંસા' નામે પુસ્તક લખ્યું. 'ઈંગ્લૅંડમાં કામદાર વર્ગની હાલત'થી એક વર્ષ પહેલાં પ્રકાશિત એ પુસ્તક મહદંશે માર્ક્સે લખેલું હતું. અમે ઉપર જેના મુખ્ય વિચારોનું વિવરણ કર્યું છે એ ક્રાંતિકારી ભૌતિકવાદી સમાજવાદના પાયાઓની વ્યાખ્યા તેમાં આપવામાં આવી છે. 'પવિત્ર પરિવાર' શીર્ષકમાં ફિલસૂફો બાઉએર બંધુઓ તથા તેમના અનુયાયીઓને આપવામાં આવેલું ઠેકડીનું નામ અંકિત છે. એ સજ્જનો એવી વિવેચનાની હિમાયત કરતા હતા કે જે સમગ્ર વાસ્તવિકતાથી પર હતી, પાર્ટીઓ તથા રાજકારણથી પર હતી, બધી વ્યાવહારિક પ્રવૃત્તિને નકારી કાઢતી હતી, અને આસપાસની દુનિયાનું તથા તેની અંદર બનતા બનાવોનું ફક્ત "વિવેચનાત્મક દૃષ્ટિએ" મનન કરતી હતી. એ સજ્જનો, બાઉએર બંધુઓ, સર્વહારા વર્ગને ઢીલોપોચો સમુદાય ગણીને તુચ્છકારની દૃષ્ટિએ જોતા હતા. માર્ક્સ અને એંગેલ્સે એવા બેવકૂફીભર્યા અને હાનિકારક વલણનો જોરદાર વિરોધ કર્યો. વાસ્તવિક માનવ હસ્તીના નામે—

ી સમજણ
ીજી તરફ,
ા ત્યારે જ
એંગેલ્સના
પરંતુ જેને
લીધા છે.
ારા વર્ગની
તકમાં રજૂ
દ્ધ ભયાનક
ાની કૃતિનો
ુસ્તક તરીકે
ાટદાર અને
નથી થયું.
રમાં તેમણે
ાધ્યો અને
૧૮૪૪માં
ાયો. તેમણે
. પૅરિસમાં
વાદી બની
ા ટીકાત્મક
. હાલત'થી
અમે ઉપર
માજવાદના
' શીર્ષકમાં
માં આવેલું
કરતા હતા
પર હતી,
ી દુનિયાનું
નન કરતી
ો સમુદાય
બેવકૂફીભર્યા
ના નામે—

શાસક વર્ગો તથા રાજ્ય દ્વારા પગ તળે કચડવામાં આવતા કામદારના નામે — તેમણે મનનની નહિ પણ બહેતર વ્યવસ્થાવાળા સમાજ માટેના સંઘર્ષની માંગ ઉઠાવી. સર્વહારા વર્ગને તેમણે નિ:શંક એવા પરિબળ તરીકે ગણાવ્યો કે જે એ સંઘર્ષ લડવાની શક્તિ અને ઉત્સુકતા ધરાવતું હતું. 'પવિત્ર પરિવાર'ના પ્રકાશન પહેલાં પણ એંગેલ્સે માર્ક્સ તથા રૂગેના 'દોઈત્શ-ફ્રાંત્સોઝિશે યારબ્યૂખેર'માં પોતાના 'રાજકીય અર્થશાસ્ત્ર વિશે ટીકાત્મક નિબંધો' પ્રકાશિત કર્યા હતા. તેમાં તેમણે સમકાલીન આર્થિક વ્યવસ્થાની મુખ્ય ઘટનાઓને ખાનગી મિલકતના શાસનનાં અનિવાર્ય પરિણામો ગણાવીને તેમની છણાવટ સમાજવાદી દૃષ્ટિકોણથી કરી હતી. જે વિજ્ઞાનમાં માર્ક્સની કૃતિઓથી યથાર્થ ક્રાંતિ થઈ હતી એ રાજકીય અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાના માર્ક્સના નિર્ણયમાં એંગેલ્સ સાથેનો સંપર્ક નિસ્સંદેહ કારણભૂત હતો.

૧૮૪૫થી ૧૮૪૭ દરમિયાન એંગેલ્સ બ્રસેલ્સ અને પૅરિસમાં રહ્યા અને ત્યાં તેમણે વૈજ્ઞાનિક કાર્યની સાથે સ્થાનિક જર્મન કામદારોની અમલી પ્રવૃત્તિનો સમન્વય સાધ્યો. માર્ક્સ અને એંગેલ્સે ત્યાં ગુપ્ત જર્મન 'કોમ્યુનિસ્ટ લીગ' જોડે સંપર્ક સ્થાપ્યો, અને તેમણે ઘડી કાઢેલા સમાજવાદના મુખ્ય સિદ્ધાંતોના વિગતવાર નિરૂપણનું કામ લીગે તેમને સોંપ્યું. એ રીતે, માર્ક્સ અને એંગેલ્સ દ્વારા લિખિત અને ૧૮૪૮માં પ્રકાશિત પ્રખ્યાત 'કોમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીનું જાહેરનામું'ની રચના થઈ. એ નાનકડી પુસ્તિકા અનેક ગ્રંથોનું મૂલ્ય ધરાવે છે. તેની ભાવના સભ્ય દુનિયાના સમગ્ર સંગઠિત અને સંઘર્ષ લડતા સર્વહારા વર્ગને આજ સુધી પ્રેરણા અને માર્ગદર્શન આપી રહી છે.

પ્રથમ ફ્રાંસમાં ફાટી નીકળેલી અને પછી પશ્ચિમ યુરોપના બીજા દેશોમાં ફેલાઈ ગયેલી ૧૮૪૮ની ક્રાંતિ માર્ક્સ અને એંગેલ્સને પાછી પોતાના મૂળ વતનમાં લઈ આવી. ત્યાં રાઈની પ્રશિયામાં તેમણે કોલોનનું લોકશાહીવાદી અખબાર 'નોયે રાઈનિશે ત્સાઇતુંગ' પોતાને હસ્તક લઈ લીધું. બેઉ મિત્રો રાઈની પ્રશિયાની સમગ્ર ક્રાંતિકારી-લોકશાહીવાદી આકાંક્ષાઓના હાર્દ અને આત્મા સમા હતા. આઝાદી અને જનતાનાં હિતોના રક્ષણ કાજે પ્રત્યાઘાતનાં બળોની વિરુદ્ધ તેઓ આખર સુધી લડયા. આપણે જાણીએ છીએ તેમ, અંતે તેમાં પ્રત્યાઘાતનો વિજય થયો. 'નોયે રાઈનિશે ત્સાઇતુંગ'ને દબાવી દેવામાં આવ્યું. માર્ક્સના દેશવટા દરમિયાન તેમની પ્રશિયાઈ નાગરિકતા ખૂંચવી લેવામાં આવી હતી. તેમને હદપાર કરવામાં આવ્યા. એંગેલ્સ સશસ્ત્ર પ્રજાકીય વિદ્રોહમાં સામેલ થયા, સ્વતંત્રતા માટે ત્રણ લડાઈઓમાં લડયા, અને વિદ્રોહીઓના પરાજય પછી છટકી જઈને સ્વીટ્ઝરલૅંડને રસ્તે લંડન પહોંચી ગયા.

માર્ક્સ પણ લંડનમાં સ્થાયી થયા. એંગેલ્સ માંચેસ્ટરની જે વેપારી પેઢીમાં ચાળીસીઓ દરમિયાન કામ કરી ચૂક્યા હતા તેમાં પાછા કારકુન તરીકે જોડાઈ ગયા અને આગળ જતાં ભાગીદાર બન્યા. તે ૧૮૭૦ સુધી માંચેસ્ટરમાં રહ્યા. માર્ક્સ લંડનમાં રહેતા હતા. પણ એથી અરસપરસ અત્યંત રસમય વિચારવિનિમય જાળવી રાખવામાં તેમને કશા અંતરાય ન નડયા. તેઓ લગભગ દરરોજ એકબીજાને પત્રો લખતા. એ પત્રવ્યવહારમાં બેઉ મિત્રો વિચારોની તથા શોધોની આપલે કરતા, અને તેમણે વૈજ્ઞાનિક સમાજવાદ ઘડી કાઢવામાં પરસ્પર સહયોગ ચાલુ રાખ્યો. ૧૮૭૦માં એંગેલ્સ લંડન રહેવા ગયા અને તેમનું એકદમ મુશ્કેલ સંયુક્ત બૌદ્ધિક જીવન ૧૮૮૩માં માર્ક્સના અવસાન સુધી ચાલુ રહ્યું. તેના સુફળ રૂપે, માર્ક્સના પક્ષે રાજકીય અર્થશાસ્ત્ર વિશેની આપણા યુગની સૌથી મહાન કૃતિ 'મૂડી'નું, અને એંગેલ્સના પક્ષે નાનીમોટી સંખ્યાબંધ કૃતિઓનું, સર્જન થયું. માર્ક્સે મૂડીવાદી અર્થકારણની જટિલ ઘટનાઓના પૃથક્કરણને લગતું કાર્ય કર્યું. એંગેલ્સે સાદી ભાષામાં લખેલી અને ઘણી વાર વિવાદાત્મક લક્ષણ ધરાવતી કૃતિઓમાં અધિક સામાન્ય વૈજ્ઞાનિક સમસ્યાઓની, અને ભૂતકાળ તથા વર્તમાન કાળની વિવિધ ઘટનાઓની, છણાવટ ઈતિહાસની ભૌતિકવાદી વિભાવનાની તેમ જ માર્ક્સના આર્થિક સિદ્ધાંતની ભાવનાની દૃષ્ટિએ કરી. એંગેલ્સની કૃતિઓમાં અમે આ કૃતિઓનો ઉલ્લેખ કરીશું: ડ્યૂરિંગના વિરોધમાં વિવાદાત્મક કૃતિ (તત્ત્વજ્ઞાન, પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાન, તથા સામાજિક વિજ્ઞાનોના ક્ષેત્રમાં પારાવાર મહત્ત્વની સમસ્યાઓનું પૃથક્કરણ કરતી કૃતિ)*, 'પરિવાર, ખાનગી મિલકત, અને રાજ્યની ઉત્પત્તિ' (રૂસી ભાષામાં અનૂદિત, સેંટ-પિટર્સબર્ગમાં પ્રકાશિત, ત્રીજી આવૃત્તિ, ૧૮૯૫), 'લુડવિગ ફાયરબાખ' (પ્લેખાનોવે રૂસી ભાષામાં કરેલો અનુવાદ અને તેની જ ટિપ્પણીઓ, જીનિવા, ૧૮૯૨), રૂસી સરકારની વિદેશ નીતિ વિશે એક લેખ (રૂસી અનુવાદ જીનિવાના અખબાર 'સોત્સિઆલ-દેમોક્રાત'ના પહેલા અને બીજા અંકમાં પ્રકાશિત), મકાનના સવાલ વિશે ઉત્તમ લેખો, અને છેલ્લે, રશિયાના આર્થિક વિકાસ વિશે બે નાનકડા પરંતુ ખૂબ મૂલ્યવાન લેખો ('રશિયા વિશે ફ્રેડરિક એંગેલ્સના લેખો', ઝાસૂલિચે રૂસી ભાષામાં કરેલો અનુવાદ, જીનિવા, ૧૮૯૪). માર્ક્સ મૂડી વિશેની પોતાની

* આ પુસ્તક અત્યંત સમૃદ્ધ અને બોધપ્રદ છે. દુર્ભાગ્યે, તેમાંથી સમાજવાદના વિકાસની ઐતિહાસિક રૂપરેખા આપતા એક નાનકડા ભાગનો જ અનુવાદ રૂસી ભાષામાં થયો છે ('વૈજ્ઞાનિક સમાજવાદનો વિકાસ', બીજી આવૃત્તિ, જીનિવા, ૧૮૯૨).

વિસ્તીર્ણ કૃતિને આખરી સુધારાવધારા કરીને અંતિમ સ્વરૂપ આપી શકે તે પહેલાં તેમનું અવસાન થયું. પરંતુ મસૂદો તો પૂર્ણ રૂપે તૈયાર થઈ જ ચૂક્યો હતો, અને મિત્રના દેહાંત પછી એંગેલ્સે 'મૂડી'ના બીજા અને ત્રીજા ગ્રંથને તૈયાર કરીને છપાવવાનું ભારે મુશ્કેલ કાર્ય હાથમાં લીધું. તેમણે બીજા ગ્રંથને ૧૮૮૫માં અને ત્રીજા ગ્રંથને ૧૮૯૪માં પ્રકાશિત કર્યો (ચોથા ગ્રંથને તૈયાર કરવાનું કામ તેમના દેહાંતને કારણે પૂરું ન થઈ શક્યું)[22]. એ બે ગ્રંથોને તૈયાર કરવામાં પારાવાર જહેમતની જરૂર પડી હતી. ઑસ્ટ્રિયન સામાજિક-લોકશાહીવાદી એડલરે સાચું જ કહ્યું છે કે 'મૂડી'ના બીજા અને ત્રીજા ગ્રંથને પ્રકાશિત કરીને એંગેલ્સે પોતાના પ્રતિભાવાન મિત્ર માટે એવું ભવ્ય સ્મારક રચ્યું છે કે જેમાં તેમનું નામ પણ, તેમના કશા ઈરાદા વગર જ, સદાને માટે કોતરાઈ ગયું છે. ખરેખર, 'મૂડી'ના એ બે ગ્રંથો બે માનવીઓનું કાર્ય છે: માર્ક્સ અને એંગેલ્સનું. પુરાણી દંતકથાઓમાં મિત્રાચારીનાં વિવિધ હૃદયસ્પર્શી ઉદાહરણો હોય છે. યુરોપિયન સર્વહારા વર્ગ એમ કહી શકે કે તેમના વિજ્ઞાનનું સર્જન એવા બે વિદ્વાનો અને લડવૈયાઓએ કર્યું છે કે જેમના આપસના સંબંધો માનવીય મિત્રાચારીની પ્રાચીનોની એકદમ હૃદયસ્પર્શી કથાઓને પણ ઝાંખી પાડી દે છે. એંગેલ્સે પોતાને હંમેશાં—અને સમગ્ર રૂપે જોતાં યથોચિત રીતે જ—માર્ક્સની પછી જ મૂક્યા છે. તેમણે પોતાના એક જૂના મિત્રને લખ્યું હતું: "માર્ક્સના જીવનકાળ દરમિયાન હું બીજા નંબરે રહ્યો છું." જીવંત માર્ક્સ તરફ તેમનો પ્રેમ અને મૃત માર્ક્સની સ્મૃતિના સંબંધમાં તેમનો ભક્તિભાવ આપાર હતો. એ મક્કમ લડવૈયા અને પ્રખર ચિંતકના દિલમાં પ્રેમનો સાગર ભરેલો હતો.

૧૮૪૮-૪૯ના આંદોલન પછી દેશવટો ભોગવતા માર્ક્સ અને એંગેલ્સે પોતાને વૈજ્ઞાનિક સંશોધન પૂરતા જ મર્યાદિત નહોતા રાખ્યા. ૧૮૬૪માં માર્ક્સે 'આંતરરાષ્ટ્રીય કામદાર મંડળ'ની સ્થાપના કરી અને તેને એક આખા દાયકા સુધી માર્ગદર્શન આપ્યું. એંગેલ્સ પણ તેની પ્રવૃત્તિમાં સક્રિય ભાગ લેતા. માર્ક્સના વિચાર અનુસાર બધા દેશોના સર્વહારાઓની એકતા સાધતું એ 'આંતરરાષ્ટ્રીય મંડળ' કામદાર વર્ગની ચળવળના વિકાસમાં અપાર મહત્ત્વનું હતું. પરંતુ આઠમા દાયકામાં 'આંતરરાષ્ટ્રીય મંડળ' બંધ થઈ ગયા પછી પણ એકતા સાધવાની માર્ક્સ અને એંગેલ્સની ભૂમિકાનો અંત નહોતો આવ્યો. એથી ઊલટું, એમ કહી શકાય કે કામદાર વર્ગના બૌદ્ધિક નેતાઓ તરીકેનું તેમનું મહત્ત્વ સતત વધતું જ ગયું કેમ કે ચળવળ એકધારી વધતી રહી. માર્ક્સના મૃત્યુ પછી એંગેલ્સે એકલાએ જ યુરોપિયન સમાજવાદીઓના સલાહકાર અને નેતા તરીકેનું કામ જારી રાખ્યું. જેમની તાકાત સરકારી જુલમ છતાં ઝડપથી

અને એકધારી વધી રહી હતી એ જર્મન સમાજવાદીઓ, અને સ્પેન, રુમાનિયા, તથા રશિયા જેવા પછાત દેશોના પ્રતિનિધિઓ, જેમને પોતાનાં પ્રથમ પગલાં સોચવિચાર કરીને તથા તોળીતોળીને ઉઠાવવાં પડતાં હતાં એવા માણસો, તેમની સલાહ અને સૂચનાઓ એકસરખી રીતે માગતા. વૃદ્ધાવસ્થામાં એંગેલ્સ પાસે જ્ઞાન અને અનુભવનો જે વિશાળ ભંડાર હતો તેનો તેઓ બધા ઉપયોગ કરતા.

રૂસી ભાષા જાણતા અને રૂસી પુસ્તકો વાંચતા રહેતા માર્ક્સ અને એંગેલ્સ રશિયા વિશે ઉત્સુકતા ધરાવતા હતા, રૂસી ક્રાંતિકારી ચળવળને હમદર્દીની નજરે નીરખતા રહેતા, અને રૂસી ક્રાંતિકારીઓ જોડે સંપર્ક જાળવતા રહેતા. તેઓ બન્ને **લોકશાહીવાદીઓ** બન્યા પછી સમાજવાદીઓ બન્યા હતા, અને રાજકીય આપખુદી તરફ **ધિક્કારની** લોકશાહીવાદી લાગણી તેમનાં બન્નેનાં મનમાં ખૂબ જોરદાર હતી. રાજકીય આપખુદી અને આર્થિક પીડન વચ્ચેના જોડાણની ઊંડી સૈદ્ધાંતિક સમજણની સાથે ભળેલી એ પ્રત્યક્ષ રાજકીય ભાવનાએ, તથા જીવનના તેમના સમૃદ્ધ અનુભવે, માર્ક્સ તથા એંગેલ્સને **રાજકીય** પ્રતિભાવની અદ્‌ભુત શક્તિ બક્ષી હતી. એટલે જ, તાકાતવાન ઝારશાહી સરકારની વિરુદ્ધ ગણતર રૂસી ક્રાંતિકારીઓના વીરતાભર્યા સંઘર્ષે એ કસોટીપાર ક્રાંતિકારીઓનાં દિલોમાં અપાર હમદર્દી છલકાતા પડઘા જગાવ્યા. બીજી તરફ, માયાવી આર્થિક ફાયદાઓને કાજે ખૂબ તાકીદના તથા મહત્ત્વના કાર્યથી, અર્થાત્ રાજકીય આઝાદી જીતવાના કાર્યથી, મોં ફેરવી લેવાની રૂસી સમાજવાદીઓની વૃત્તિ તેમને સ્વાભાવિક રીતે જ શંકાસ્પદ લાગી, અને તેમણે તેને સામાજિક ક્રાંતિના મહાન ધ્યેયના પ્રત્યક્ષ દ્રોહ તરીકે પણ ગણાવી. માર્ક્સ અને એંગેલ્સ સતત એવો બોધ આપતા રહ્યા હતા કે "સર્વહારા વર્ગની મુક્તિ એ સર્વહારા વર્ગનું પોતાનું જ કાર્ય હોવું જોઈએ", પરંતુ પોતાની આર્થિક મુક્તિ ખાતર લડવા માટે સર્વહારા વર્ગે અમુક **રાજકીય** અધિકારો હાંસલ કરી લેવા જ જોઈએ. માર્ક્સ અને એંગેલ્સે વધુમાં સાફ જોઈ લીધું હતું કે રશિયામાં રાજકીય ક્રાંતિ પશ્ચિમ યુરોપી કામદાર વર્ગની ચળવળ માટે પણ ભારે મહત્ત્વની બની રહેશે. આપખુદશાહી રશિયા હંમેશાં સમગ્ર યુરોપિયન પ્રત્યાઘાતનો ગઢ રહ્યું હતું. જર્મની અને ફ્રાંસ વચ્ચે લાંબા કાળ માટે કુસંપનાં બી વાવનાર ૧૮૭૦ના યુદ્ધના[23] પરિણામે રશિયાને હાંસલ થયેલા અસાધારણ સાનુકૂળ આંતરરાષ્ટ્રીય સ્થાનથી આપખુદશાહી રશિયાનું પ્રત્યાઘાતી તાકાત તરીકેનું મહત્ત્વ બેશક વધ્યું હતું. જેને પોલૅંડ, ફિનલૅંડ, જર્મની, આર્મેનિયા, કે બીજાં કોઈ નાનાં રાષ્ટ્રોને જુલમમાં જકડી રાખવાની જરૂર ન હોય, કે પછી ફ્રાંસ અને જર્મનીને સતત એકબીજાની વિરુદ્ધ ટંટાબખેડાની સ્થિતિમાં રાખવાની પણ જરૂર ન હોય, એવું રશિયા જ, ફક્ત

આઝાદ રશિયા જ, આધુનિક યુરોપને યુદ્ધના બોજાથી છુટકારો મેળવવામાં અને મુક્ત શ્વાસ લેવામાં સહાયક બની શકે, યુરોપમાં સમગ્ર પ્રત્યાઘાતી તત્ત્વોને નબળાં પાડે, અને યુરોપિયન કામદાર વર્ગને વધારે તાકાતવાન બનાવે. એટલે જ, ઍંગેલ્સ પશ્ચિમમાં કામદાર વર્ગની ચળવળની પ્રગતિને ખાતર પણ રશિયામાં રાજકીય આઝાદીની સ્થાપનાની ઉત્કટ ઝંખના સેવતા હતા. તેમના અવસાનમાં રૂસી ક્રાંતિકારીઓએ ઉત્તમ મિત્ર ગુમાવ્યો છે.

સર્વહારા વર્ગના મહાન લડવૈયા અને ગુરુ ફ્રેડરિક ઍંગેલ્સની સ્મૃતિનું આપણે નિરંતર સંમાન કરતા રહીએ!

૧૮૯૫ની શરદમાં લિખિત

ટિપ્પણીઓ

1 **દૂમા**—રશિયામાં ઝારશાહી સરકારે લોકોનું ધ્યાન ક્રાંતિ ઉપરથી હઠાવી દેવા માટે સ્થાપેલું પ્રતિનિધિ સંઘટન (૧૯૦૬-૧૭). ઔપચારિક દૃષ્ટિએ વૈધાનિક સંઘટન દૂમાને કોઈ જાતની વાસ્તવિક સત્તાઓ નહોતી. દૂમાની ચૂંટણીઓ સીધા, સમાન, કે સાર્વજનીન મતાધિકારના આધારે નહોતી થતી. મહેનતકશ લોકોનો અને બિનરૂસી પ્રજાઓનો મતાધિકાર બહુ સીમિત હતો. મોટા ભાગના કામદારો અને કિસાનોને મતાધિકાર હતો જ નહિ.—પૃ. ૯

2 **વેખી**—પ્રતિક્રાંતિકારી ઉદારમતવાદી મૂડીદાર વર્ગના પ્રતિનિધિઓનો નિબંધ સંગ્રહ. એ સંગ્રહ મોસ્કોમાં ૧૯૦૯ની વસંત ઋતુમાં પ્રકાશિત થયો હતો. પોતાના નિબંધોમાં લેખકોએ, રશિયન પ્રજાની ક્રાંતિકારી-લોકશાહીવાદી પરંપરાઓને બદનામ કરવાના પ્રયત્નો કર્યો હતો, ઓગણીસમી સદીના નામાંકિત ક્રાંતિકારી લોકશાહીવાદીઓ વી.જી.બેલીન્સ્કી, એન.એ.દોબ્રોલ્યુબોવ, એન. જી. ચેર્નીશેવ્સ્કી, તથા ડી. આઈ. પીસારેવના વિચારો તથા પ્રવૃત્તિઓની નાલેશીની કોશિશ પણ કરી હતી. તેમણે ૧૯૦૫ની ક્રાંતિકારી ચળવળને ગાળો ભાંડી, અને "જનતાના પ્રકોપ"થી મૂડીદાર વર્ગને "પોતાની સંગીનો તથા જેલો વડે" બચાવી લેવા માટે ઝારશાહી સરકારનો અહેસાન માન્યો.—પૃ. ૧૦

3 **માખવાદ**—ઓગણીસમી સદીના અંતમાં અસ્તિત્વમાં આવેલું પ્રત્યાઘાતી, આત્મલક્ષી, આદર્શવાદી તત્ત્વજ્ઞાની વહેણ. એ વહેણનો સિદ્ધાંતકાર ઑસ્ટ્રિયન ભૌતિકવિજ્ઞાની અને ફિલસૂફ એન્સ્ર્ટ માખ હતો.—પૃ. ૧૨

4 **બહિષ્કારવાદ**—૧૯૦૫-૦૭ની ક્રાંતિના પરાજય પછી બોલ્શેવિકોની અંદર અસ્તિત્વમાં આવેલું તકવાદી વહેણ. બહિષ્કારવાદીઓ માનતા હતા કે પ્રત્યાઘાતના ગાળાના સંજોગોમાં પાર્ટીએ માત્ર ભોમભીતર પ્રવૃત્તિ ચલાવવી જોઈએ. તેમણે દૂમામાંથી સામાજિક-લોકશાહીવાદી સભ્યોને પાછા બોલાવી લેવાની માંગ ઉઠાવી અને ટ્રેડ યુનિયનો તેમ જ બીજાં કાનૂની તથા અર્ધ-

કાનૂની કામદાર સંગઠનોમાં ભાગ લેવાનો ઈનકાર કર્યો. બહિષ્કારવાદીઓની નીતિના અમલથી પાર્ટી લોકસમુદાયોથી અળગી પડી ગઈ હોત અને સંકુચિત સંપ્રદાયમાં પલટાઈ ગઈ હોત. તેમની પ્રવૃત્તિઓને લીધે પાર્ટીને ભારે હાનિ પહોંચી.— ૧૨

5 **નરોદવાદ**—એ નિમ્ન-મૂડીવાદી વિચાર-પ્રવાહ રશિયામાં ઓગણીસમી સદીના આઠમા દાયકામાં અસ્તિત્વમાં આવ્યો હતો. નરોદવાદીઓ માનતા હતા કે રશિયામાં મૂડીવાદ તો એક "આકસ્મિક" ઘટના છે, અને એવી માન્યતા અનુસાર તેઓ ક્રાંતિકારી આંદોલનમાં કામદાર વર્ગની આગેવાનીની ભૂમિકાનો ઈનકાર કરતા હતા. તેઓ કિસાનપ્રજાને મુખ્ય ક્રાંતિકારી પરિબળ ગણતા અને ગ્રામ-કોમ્યુનને સમાજવાદના વિકાસનો આધાર ગણતા. નરોદવાદીઓ કિસાનોને ઝારશાહી સામે વિદ્રોહ માટે તૈયાર કરવા ગામોમાં, "જનતા" (રૂસી ભાષામાં "નરોદ")માં ગયા, પરંતુ ત્યાં તેમને કશો ટેકો ન મળ્યો.— પૃ. ૧૪

6 અહીંયાં નિર્દેશ રશિયામાં ૧૯૦૫-૦૭ની મૂડીવાદી-લોકશાહીવાદી ક્રાંતિ અને તેને પગલે પગલે તુર્કીમાં (૧૯૦૮-૦૯), ઈરાનમાં (૧૯૦૫-૧૧) અને ચીનમાં (૧૯૧૧-૧૨) થયેલી ક્રાંતિઓ તરફ છે.— પૃ. ૧૬

7 એ લેખ ૧૯૧૪માં ગ્રાનાત બંધુઓના જ્ઞાનકોશ માટે લખવામાં આવ્યો હતો અને ૧૯૧૫માં ૨૮મા ગ્રંથમાં વી.ઇલ્યીનના નામે પ્રગટ થયો હતો. તેમાં માર્ક્સવાદ સંબંધી પુસ્તકોની યાદી પુરવણી તરીકે આપવામાં આવી હતી. સેન્સરશિપને લીધે સંપાદકોએ બે પ્રકરણો—'સમાજવાદ' અને 'સર્વહારા વર્ગના વર્ગસંઘર્ષની કાર્યનીતિ', કાઢી નાખ્યા હતા, અને વાચનામાં કેટલાક ફેરફાર કર્યા હતા.

હસ્તપ્રત મુજબનો પૂરો લેખ પહેલી વાર ૧૯૨૫માં પ્રગટ થયો હતો. આ સંગ્રહમાં લેખ પુસ્તકોની યાદી વગર સામેલ કરવામાં આવ્યો છે.— પૃ. ૨૪

8 **મેન્શેવિકો**—રશિયન સામાજિક-લોકશાહીવાદીઓની અંદર તકવાદી વહેણના અનુયાયીઓ. રશિયન સામાજિક-લોકશાહીવાદી પાર્ટીની ૧૯૦૩ના ઑગસ્ટમાં ભરાયેલી બીજી કૉંગ્રેસમાં પાર્ટીનાં કેંદ્રીય ઘટકોની ચૂંટણી દરમિયાન તેઓ લઘુમતીમાં (લઘુમતી માટેનો રશિયન ભાષાનો શબ્દ છે: મેન્શિન્સ્ત્વો) રહી ગયા ત્યારથી તેઓ મેન્શેવિકો નામે ઓળખાવા લાગ્યા, અને લેનિનની

આગેવાની હેઠળના ક્રાંતિકારી સામાજિક-લોકશાહીવાદીઓને બહુમતી (રશિયન ભાષામાં: બોલ્શિન્સ્ત્વો) મળતાં તેઓ બોલ્શેવિકો કહેવાયા.

૧૯૧૭ના ફેબ્રુઆરીની મૂડીવાદી-લોકશાહીવાદી ક્રાંતિ પછી મેન્શેવિકો મૂડીવાદી કામચલાઉ સરકારમાં દાખલ થઈ ગયા અને એ સરકારની સામ્રાજ્યવાદી નીતિનું તેમણે સમર્થન કર્યું. ઑક્ટોબર સમાજવાદી ક્રાંતિના વિજય પછી મેન્શેવિકોએ સોવિયેત જનતાની વિરુદ્ધ પ્રતિક્રાંતિકારી મૂડીદાર વર્ગ તથા જમીનદારોના હથિયારબંધ સંઘર્ષમાં ભાગ લીધો.—પૃ. ૨૪

[9] એન. લેનિન—વ્લા.ઇ. લેનિનનું તખલ્લુસ છે.—પૃ. ૨૪

[10] અહીંયાં નિર્દેશ માર્ક્સની 'અધિકારના હેગેલપંથી તત્ત્વજ્ઞાનની મીમાંસા વિશે. આમુખ' નામે કૃતિના નીચેના શબ્દો તરફ છે: "હથિયાર વડે ટીકાનું સ્થાન ટીકાનું હથિયાર બેશક ન લઈ શકે, ભૌતિક બળને ભૌતિક બળ વડે જ ઉથલાવી પાડવું જોઈએ; પરંતુ સિદ્ધાંત લોકસમુદાયોને વશ કરી લે કે તરત તે પણ ભૌતિક બળ બની જાય છે."—પૃ. ૨૬

[11] અહીંયાં નિર્દેશ માર્ક્સની કૃતિઓ 'ફ્રાંસમાં વર્ગસંઘર્ષો, ૧૮૪૮-૫૦', 'લૂઈ બોનાપાર્તની અઢારમી બ્રૂમેર', 'ફ્રાંસમાં આંતરવિગ્રહ', અને એંગેલ્સની કૃતિ 'જર્મનીમાં ક્રાંતિ અને પ્રતિક્રાંતિ', વગેરે તરફ છે.—પૃ. ૨૮

[12] અહીંયાં નિર્દેશ «*The German Ideology*» તરફ છે.—પૃ. ૩૧

[13] **અજ્ઞેયતાવાદ**—ગ્રીક શબ્દો 'a' એટલે નકાર અને 'gnosis' એટલે જ્ઞાન ઉપરથી—જગત અજ્ઞેય છે, માનવીય બુદ્ધિપ્રભા મર્યાદિત છે અને માનવીય સંવેદનોની પાર પહોંચી શકે નહિ, એવા મતનો આદર્શવાદી સિદ્ધાંત. અજ્ઞેયતાવાદ વિવિધ રૂપોમાં વ્યક્ત થાય છે: કેટલાક લોકો કબૂલ કરે છે કે જગત વસ્તુગત રીતે અસ્તિત્વ ધરાવે છે, પરંતુ તેની અનુભૂતિની શક્યતાનો ઇનકાર કરે છે; અને કેટલાક લોકો ભૌતિક જગતના અસ્તિત્વનો એવા આધારે ઇનકાર કરે છે કે માનવીની પરખની બહાર કશું અસ્તિત્વ ધરાવે છે યા નહિ તે માનવી જાણી ન શકે.—પૃ. ૩૧

[14] **નિષેધનો નિષેધ**—દ્વંદ્વવાદના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોમાંનો એક. તેનું પ્રથમ નિરૂપણ હેગેલે કર્યું હતું પરંતુ તેનું ખરું ભૌતિકવાદી વિવરણ એંગેલ્સે કર્યું હતું.—પૃ. ૩૪

15 **પુનરુત્થાન** — ૧૭૯૨માં ફ્રેંચ મૂડીવાદી ક્રાંતિએ ઉથલાવી પાડેલા બૂર્બોં વંશની સત્તા ફરી સ્થપાઈ એ વખતના ફ્રાંસના ઇતિહાસનો ૧૮૧૪થી ૧૮૩૦ સુધીનાં વર્ષોનો ગાળો. — પૃ. ૩૮

16 **સીમાન્ત ઉપયોગિતાનો સિદ્ધાંત** કહેવાતી ઑસ્ટ્રિયન શૈલિએ, ગત સદીના અંતમાં, શ્રમના મૂલ્યના માર્ક્સવાદી સિદ્ધાંતના વિરોધમાં આગળ ધરેલો. ઑસ્ટ્રિયન શૈલિ વિવિધ પ્રકારના વિકૃત રાજકીય અર્થશાસ્ત્રનો પ્રચાર કરતી, પરંતુ એ અર્થશાસ્ત્રના બીજા પ્રતિનિધિઓથી વિપરીત, પણ્યનું મૂલ્ય તે ફક્ત પણ્યની ઉપયોગિતાને જ આધારે નિર્ધારિત નહોતી કરતી પરંતુ ઓછામાં ઓછું દબાણ ધરાવતી જરૂરિયાતને સંતોષતા જથ્થાના અંતિમ (સીમાન્ત) એકમની ઉપયોગિતાના આધારે પણ નિર્ધારિત કરતી. ઑસ્ટ્રિયન શૈલિનાં બીજાં બધાં આર્થિક અને તત્ત્વજ્ઞાનીય મૂળ-સૂત્રોની જેમ જ "સીમાન્ત ઉપયોગિતાના સિદ્ધાંતનું" લક્ષ્ય પણ મૂડીવાદી શોષણની સાચી પ્રકૃતિ પ્રત્યે આંખમિચામણ કરવાના સાધન તરીકે કરવામાં આવતું. — પૃ. ૪૬

17 **ચાર્ટિઝમ** — ઓગણીસમી સદીમાં અંગ્રેજ કામદારોનું વ્યાપક ક્રાંતિકારી આંદોલન. તેનું નામ અંગ્રેજી શબ્દ charter ઉપરથી પડયું હતું. એ ચાર્ટરમાં આંદોલનની રાજકીય માંગો રજૂ કરવામાં આવી હતી. આંદોલનનું નબળું પાસું એવું હતું કે તેના મોટા ભાગના પ્રતિનિધિઓના વિચારો કાચા તથા તરંગી હતા, અને કાર્યક્રમ તથા કાર્યનીતિનું સ્પષ્ટ નિરૂપણ નહોતું કરવામાં આવ્યું. ચાર્ટિઝમનો પરાજય થઈ ગયો હોવા છતાં, તેણે ઇંગ્લૅંડના તેમ જ આંતરરાષ્ટ્રીય કામદાર વર્ગીય આંદોલન ઉપર ગણનાપાત્ર અસર પાડી હતી. — પૃ. ૫૬

18 **વિશિષ્ટતાવાદ** — કેંદ્રીય સત્તાધારીઓથી બને એટલા પ્રમાણમાં સ્વતંત્ર બની જવાની, અને અખંડનીય સ્થાનિક અધિકારો, વિશેષાધિકારો, તથા જકાતવેરાઓ મેળવવાની, દિશામાં રાજ્યના અલગ અલગ ભાગો તથા પ્રદેશો તરફથી કરવામાં આવતી કોશિશો. — પૃ. ૫૮

19 અહીંયાં નિર્દેશ ૧૮૭૧ના માર્ચની ૧૮મી તારીખે પૅરિસના કામદાર વર્ગના વિદ્રોહ તરફ છે — પૅરિસ કોમ્યુન. — પૃ. ૫૮

20 **સમાજવાદ-વિરોધી અસાધારણ કાનૂનની** રચના બિસ્માર્ક સરકારે ૧૮૭૮માં કરી હતી. એ કાનૂને બધી જ સામાજિક-લોકશાહીવાદી પાર્ટીની તથા કામદાર વર્ગની સંસ્થાઓને તેમ જ કામદાર વર્ગનાં અખબારોને ગેરકાયદેસર જાહેર

કરી દીધાં; સમાજવાદી સાહિત્ય જપ્ત કરી લેવામાં આવ્યું, અને સામાજિક-લોકશાહીવાદીઓને દમનનો ભોગ બનાવવામાં આવ્યા. વધતા જતા કામદાર વર્ગીય આંદોલનના દબાણના પરિણામે એ કાનૂનને ૧૮૯૦માં રદ કરવામાં આવ્યો.—પૃ. ૫૯

21 ઓગણીસમી સદીના રૂસી કવિ એન. એ. નેક્રાસોવે, રૂસી સાહિત્ય વિવેચક અને સમીક્ષક એન. એ. દોબ્રોલ્યુબોવની યાદમાં લખેલા કાવ્યમાંથી ટાંકવામાં આવેલું અવતરણ.—પૃ. ૬૦

22 એંગેલ્સની સૂચના મુજબ લેનિને માર્ક્સની કૃતિ 'વધારાના મૂલ્યના સિદ્ધાંતો'ને એ નામ આપ્યું છે. એંગેલ્સે 'મૂડી'ના બીજા ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે: "મારો ઈરાદો આ હસ્તપ્રતના ટીકાત્મક ભાગને (વધારાના મૂલ્યના સિદ્ધાંતો—સં.), બીજા અને ત્રીજા ખંડમાં આવરી લેવામાં આવેલા ફકરાઓ કાઢી નાખ્યા પછી, 'મૂડી'ના ચોથા ખંડ તરીકે પ્રગટ કરવાનો છે."—પૃ. ૬૭

23 અહીંયાં નિર્દેશ ફ્રાંસ અને પ્રશિયા વચ્ચેના યુદ્ધ તરફ છે. તેમાં ફ્રાંસનો પરાજય થયો હતો.—પૃ. ૬૮

નામ નિર્દેશિકા

એ

ક

ગ

ઝ

આંદોલનમાં અને આગળ જતાં સામાજિક-લોકશાહીવાદી આંદોલનમાં સક્રિય સામેલગીર, ત્યાર પછી મેન્શેવિક. — ૬૬

ઝોર્ગે, ફ્રેડરિક (Sorge, Friedrich) (૧૮૨૮-૧૯૦૬) — જર્મન સમાજવાદી, વિશ્વ સમાજવાદી કામદાર આંદોલનમાં સક્રિય સામેલગીર. — ૫૯

ડ

ડ્યૂરિંગ, ઓઈગેન (Dühring, Eugen) (૧૮૮૩-૧૯૨૧) — જર્મન અણઘડ ભૌતિકવાદી, પ્રત્યક્ષવાદી, પ્રત્યાઘાતી નિમ્ન-મૂડીવાદી "સમતાવાદી" સમાજવાદનો પ્રતિનિધિ. — ૧૯, ૬૬.

ત

ત્યેરી, ઑગ્યુસ્તેન (Thierry, Augustin) (૧૭૯૫-૧૮૫૬) — ફ્રેંચ ઉદારમતવાદી ઇતિહાસકાર. — ૩૮

થ

થિયેર, આદોલ્ફ (Thiers, Adolphe) (૧૭૯૭-૧૮૭૭) — ફ્રેંચ રાજકારણી અને ઇતિહાસકાર, ફ્રાંસમાં આંતરવિગ્રહના સંગઠકો અને પૅરિસ કોમ્યુનના હત્યારાઓમાંનો એક. — ૩૮

પ

પ્રુધોં, પિયેર જોઝેફ (Proudhon, Pierre Joseph) (૧૮૦૯-૧૮૬૫) — ફ્રેંચ અર્થશાસ્ત્રી, નિમ્ન-મૂડીવાદી વિચારક, અરાજકતાવાદના સંસ્થાપકોમાંનો એક. — ૨૮

પ્લેખાનોવ, ગેઓર્ગી વાલેન્તીનોવિચ (૧૮૫૬-૧૯૧૮) — રૂસી અને આંતરરાષ્ટ્રીય કામદાર વર્ગીય આંદોલનનો જાણીતો આગેવાન, રશિયામાં માર્ક્સવાદનો પ્રથમ પ્રચારક. લેનિન તેની કૃતિઓ વિશે તેમ જ રશિયામાં માર્ક્સવાદના પ્રસારમાં તેની ભૂમિકા વિશે સારો અભિપ્રાય ધરાવતા હતા, પરંતુ તેમણે માર્ક્સવાદના સંબંધમાં વિચલનો તેમ જ રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં ભૂલો બદલ તેની સખત ટીકા કરી હતી. — ૬૬

ફ

ફાયરબાખ, લુડવિગ (Feuerbach, Ludwig) (૧૮૦૪-૧૮૭૨) — માર્ક્સવાદ પૂર્વેના ગાળાનો મહાન જર્મન ભૌતિકવાદી તત્ત્વજ્ઞાની. —૧૯, ૨૫, ૩૦, ૩૧.

મિન્યે, ફ્રાંસુઆ આઉગુસ્ત (Mignet, François-Auguste) (૧૭૯૬-૧૮૮૪)—ઉદારમતવાદી વિચારપ્રવાહનો ફ્રેંચ ઇતિહાસકાર.— ૩૮

મોલેશોત, જેકોબ (Moleschott, Jacob) (૧૮૨૨-૧૮૯૩)—હોલૅંડનો શરીરક્રિયા વિજ્ઞાની, અણઘડ ભૌતિકવાદી.— ૩૨

મોસ્ત, જોહાન્ન (Most, Johann) (૧૮૪૬-૧૯૦૬)—જર્મન સામાજિક-લોકશાહીવાદી, ડ્યૂરિંગના અણઘડ ભૌતિકવાદી તત્ત્વજ્ઞાનનો સમર્થક, આગળ જતાં અરાજકતાવાદી— ૫૯

ર

રિકાર્ડો, ડેવિડ (Ricardo, David) (૧૭૭૨-૧૮૨૩)—બ્રિટિશ અર્થશાસ્ત્રી, મૂડીવાદી ક્લાસિકલ રાજકીય અર્થશાસ્ત્રનો મુખ્ય પ્રતિનિધિ.— ૨૦, ૪૭.

રૂગે, આર્નોલ્ડ (Ruge, Arnold) (૧૮૦૨-૧૮૮૦)—જર્મન પત્રકાર.— ૨૬, ૬૫.

રોડબેર્ટસ-યાગેટઝોવ, યોહાન્ન કાર્લ (Rodbertus-Jagetzow, Johann Karl) (૧૮૦૫-૧૮૭૫)—જર્મન અર્થશાસ્ત્રી, પ્રશિયન જાગીરદારી "રાજ્ય સમાજવાદ"નો સિદ્ધાંતકાર.— ૪૭

લ

લાફાર્ગ, લાઉરા (Lafargue, Laura) (૧૮૪૫-૧૯૧૧)—કાર્લ માર્ક્સની પુત્રી, ફ્રેંચ સમાજવાદી પૉલ લાફાર્ગની પત્ની.— ૨૯

લાસાલ, ફર્દીનાન્દ (Lassal, Ferdinand) (૧૮૨૫-૧૮૬૪)—જર્મન સમાજવાદી, જર્મન કામદારોના સામાન્ય મંડળનો સંસ્થાપક. અમુક મુખ્ય રાજકીય સવાલોની બાબતમાં તેણે તકવાદી વલણ અપનાવેલું અને એ સંબંધમાં માર્ક્સ અને એંગેલ્સે તેની કડક ટીકા કરી હતી.— ૫૮

લીબ્કનેખ્ત, વિલ્હેલ્મ (Liebknecht, Wilhelm) (૧૮૨૬-૧૯૦૦)—જર્મન સામાજિક-લોકશાહીવાદી પાર્ટી તથા બીજી ઇન્ટરનેશનલના સંસ્થાપકો તથા આગેવાનોમાંનો એક.— ૫૮

લૉંગે, જેની (Longuet, Jenny) (૧૮૪૪-૧૮૮૩)—કાર્લ માર્ક્સની સૌથી મોટી પુત્રી, ફ્રેંચ કામદાર આંદોલનના નામાંકિત આગેવાન શાર્લ લૉંગેની પત્ની.— ૨૯

વાચકોને

અમારા આ પ્રકાશનના વસ્તુ, ભાષા, રંગરૂપ તથા છપાઈ જેવા પ્રત્યેક અંગ વિશે આપના અભિપ્રાયો મેળવતાં અમને અત્યંત આનંદ થશે. નવાં પ્રકાશનો વિશે આપનાં સલાહસૂચનોનું અમારા કાર્યાલયમાં સાભાર સ્વાગત થશે.

પ્રગતિ પ્રકાશન
૧૭ ઝુબોવ્સ્કી બૂલવાર
મોસ્કો (સોવિયેત સંઘ)

В. И. Ленин

О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ
ИСТОРИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ МАРКСИЗМА

на языке гуджарати

V. I. Lenin

CERTAIN FEATURES OF THE HISTORICAL
DEVELOPMENT OF MARXISM

in Gujarati

"માર્ક્સવાદ ચેતનહીન મતાગ્રહ નથી, પરિપૂર્ણ, તૈયાર, અવિકારી મતવાદ નથી, પરંતુ પ્રવૃત્તિનો જીવંત માર્ગદર્શક છે."

વ્લા. ઇ. લેનિન